

Öğr. Gör. Dr.
Ebubekir KEKLİK

Çankırı Karatekin Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
Bölümü,
E-mail: ebubekirkeklik@hotmail.
com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7982-8980>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 26/10/2020 08/11/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.816360>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

İkinci Meşrutiyet Döneminde Eğitim Sorunu ve Osmanlı Aydınları*

Education Problem and Ottoman Intellectuals in the Second Constitutional Era

Öz

İkinci Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı düşünce hayatına büyük canlılık getirmiştir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde üzerinde konuşulamayan, tartışılmayan konular, en azından İttihad ve Terakki'nin mutlak iktidar yıllarına kadar serbestlik içerisinde tartışılabilmiştir. II. Abdülhamid dönemi eğitim alanında önemli gelişmeler yaşanan bir devirdir; fakat eğitim meselesi de diğer pek çok mesele gibi yeterince tartışılmayan konulardandı. Ancak meşrutiyetin ilanı ile hem modern eğitim düzeninin gelişimi yeni bir ivme kazandı hem de eğitim sorunu yeniden ele alındı. Bu dönemde aynı zamanda modern eğitim-öğretim kurumlarındaki niceliksel büyüme de devam etti. XIX. yüzyılda başlayan, kitlesele eğitimin ülkeyi kurtaracak temel dayanaklardan biri olduğu düşüncesi İkinci Meşrutiyet döneminin eğitim anlayışına da damga vurmuştur. Batmakta olan imparatorluğu bir eğitim ordusunun kurtaracağı düşüncesi bu dönem aydınlarının çoğunun ortak düşüncesidir. Bu sebeple öğretmenlik mesleği ayrı bir önem kazanmıştır. İmparatorluğu kurtaracak eğitilmiş nesillerin, idealist bir öğretmen ordusu tarafından yetiştirileceği düşüncesi bir inanca dönüşmüştür. Özellikle Balkan Savaşları'nda alınan ağır mağlubiyet Osmanlı aydınlarının eğitim meselesine daha bir ciddiyetle eğilmelerine yol açmıştır. Balkan Savaşları'nın taassup sebebiyle kaybedildiği düşüncesi, küçük Balkan ülkelerinin savaşı ordularıyla değil, öğretmenleriyle kazandığı söylemi bir slogana dönüşmüştür. Bir "maarif ordusu" teşekkül etmedikçe imparatorluğun bütünlüğünü hatta varlığını sürdürmeyeceği kanaati dönemin belirgin özellikleri arasındadır. Bu dönem eğitim derneklerinin ve eğitime dair yayınların büyük artış gösterdiği bir zaman dilimi olmuştur. Neredeyse eli kalem tutan her Osmanlı'nın eğitime dair bir şeyler yazdığını görmek mümkündür. Eğitimin önemi konusunda aralarında fikir birliği vardır; aralarındaki farklılık nasıl bir eğitim sorusuna verdikleri cevapların çeşitliliğindedir. Bu makale söz konusu çeşitliliği ele almakta, son dönem Osmanlı/Türk aydınlarının eğitim görüşlerini incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Osmanlı, İkinci Meşrutiyet Dönemi, Aydınlar, Mektep.

*Bu makale aşağıda künyesini verdiğim doktora tezinden üretilmiştir: Ebubekir Keklik, *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Eğitimi: Problemler, Tartışmalar, Teklifler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2018.

ATIF: KEKLİK Ebubekir, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Eğitim Sorunu ve Osmanlı Aydınları", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1487-1517)

CITE: KEKLİK Ebubekir, "Education Problem and Ottoman Intellectuals in the Second Constitutional Era", *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1487-1517)

Abstract

The declaration of the Second Constitutional Era brought great vitality to the Ottoman intellectual life. The issues about which, could not be discussed especially during the reign of Abdulhamid II, were at least discussed freely until the years of Union and Progress Committee's absolute domination. The period of Abdulhamid II is a period in which important developments took place in the field of education; however, the education issue, like many other issues, was not discussed enough properly. However, with the declaration of the Constitutional Era, both the development of the modern education system gained a new momentum and the education problem was reconsidered. During this period, quantitative growth in modern education institutions also continued. The idea that mass education was one of the main pillars that would save the country, which started in the 19th century, also marked the education concept of the Second Constitutional Era. The idea that an educational community would save the declining empire is the common thought of most intellectuals of this period. For this reason, the teaching profession has gained a special importance. The idea that educated generations to save the empire were raised by an idealist teacher army has turned into a belief. Especially the heavy defeat in the Balkan wars caused the Ottoman intellectuals to focus on the education issue more seriously. The idea that the Balkan wars were lost due to fanaticism turned into a slogan that the small Balkan countries had won the war not with their armies but with their teachers. One of the distinctive features of the period was the idea that the empire would not be able to maintain its integrity or even its existence unless an "education community" was established. This era was a period in which education associations and publications on education had increased significantly. It is possible to see that almost every Ottoman who was literate wrote something about education. There was consensus on the importance of education; the difference between them was in the variety of answers they gave to the question of education. This paper deals with this diversity and analyzes the educational views of the late Ottoman / Turkish intellectuals.

Keywords: Education, Ottoman, Second Constitutional Era, Intellectuals, School

1.Eğitim Sorunu ve Osmanlılar

İkinci Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı fikir hayatına büyük bir canlılık kazandırdı. II. Abdülhamid devrinde üzerinde konuşulamayan pek çok konu bu yeni dönemde, en azından İttihat Terakki'nin mutlak iktidar yıllarına kadar serbestlik içinde tartışıldı. Fikir hayatındaki canlanma, bu dönemi Türkiye tarihinin en özel dönemlerinden biri hâline getirdi. İlk modernleşme dönemlerinden başlayarak biriken yeni fikirler "ilan-ı hürriyet"le büyük bir serbestlik ortamı içinde tartışıldı. Modernleşme döneminin bütün entelektüel birikimi bu dönemde kamuoyu önünde tartışılabilirdi ve kısmen de olsa kamuya mâl oldu.

II. Abdülhamid devri, eğitim alanında önemli gelişmeler yaşanan bir devirdi fakat eğitim meselesi de diğer pek çok mesele gibi yeterince tartışılmayan konular arasındaydı.¹ Gerçi yurt

1 II. Abdülhamid dönemi sadrazamlarından Said Paşa'nın bu konudaki eleştirileri için bakınız: Necdet Sakaoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Mart 2003, s. 108; Said Paşa, İkinci Meşrutiyet yıllarında kaleme aldığı hatıratında, dönemin pek çok müşâhidi gibi Abdülhamid devrinde eğitim meselelerinin tartışılmadığından ve eğitim anlayışına ezberciliğin hâkim olduğundan yakınmaktadır.

dışındaki Jöntürklerin bazı eleştirileri vardı; ama onlar da eğitim konusunda Türkiye’de olup bitenlere tam olarak vâkıf değillerdi. Genelde Abdülhamid devrinde eğitim alanında ortaya çıkan niceliksel büyüme takdir ediliyor ancak kalite konusunda ne seviyede bulunduğu bilinmiyordu. Abdülhamid devri eğitim sistemi üzerine eleştirileri okumak için de İkinci Meşrutiyet yıllarını beklemek gerekecektir.² Esasında İkinci Meşrutiyet devri eğitim tarihini çalışmak, bir yerde II. Abdülhamid dönemi eğitim sistemini de çalışmak anlamına geliyor; zira İkinci Meşrutiyet dönemi eğitimi incelemek II. Abdülhamid döneminde eğitimin aldığı seviyeyi de göstermesi açısından kayda değerdir.

İkinci Meşrutiyet dönemini II. Abdülhamid devrinden ayıran en önemli farklılık istikrarsızlıktır. Bu dönemde görülen sık hükümet değişiklikleri, işlerin düzenli bir şekilde yürümesinin önündeki en önemli engellerdendi. Meşrutiyetin ilk yedi senesinde on beş maarif nazırının³ değişmiş olması eğitim alanında sürekli yeniliklerin ve yapılan yenilik çalışmalarının kalıcı olamamasına sebep oldu. Bu durum eğitimin düzenli bir programa alınamamasına yol açtı. İsmail Hakkı Baltacıoğlu’na göre, II. Abdülhamid döneminde esaslı yeniliklere engel olan şey baskıydı. Meşrutiyet döneminde ise yeniliklere engel olan şey birçok kişinin kararsızlığıdır.⁴ Ancak bu dönem, II. Abdülhamid döneminin aksine, aydınların eğitime dair düşüncelerini kamuoyuyla rahatlıkla paylaştıkları, eğitim sistemini eleştirebildikleri bir zaman dilimi oldu. Eğitim dergilerinin sayısında önemli bir artış yaşandı; ilk öğretmen dernekleri kuruldu ve öğretmenlik mesleği, neredeyse ilk defa, ciddi olarak ele alındı.

İkinci Meşrutiyet dönemiyle II. Abdülhamid dönemi arasındaki farklılıklardan biri de İkinci Meşrutiyet döneminde II. Abdülhamid dönemindeki padişah-halifeye itaat/sadakat düşüncesinin yerini vatana-milliete-kanuna ve devlete sadakat düşüncesinin almış olmasıdır. 1917’de Maarif Nâzırı Şükrü Bey, Meclis-i Mebusan’daki bütçe konuşmasında, ilköğretimin temel amacını açıklarken dinine bağlı, vatanını seven, milliyetini tanıyan, görevini layıkıyla yapar adamlar yetiştirmek tanımını yapmak suretiyle eğitim tartışmalarının ortak bir noktasını, bunun da ötesinde devlet için eğitim felsefesini bulmuş gözükmektedir. II. Abdülhamid devrinde eğitimin temel amacı padişah-halifeye bağlı, Osmanlı hanedanı etrafında birlik olmuş bir toplum inşa etmektir. Bu, devletin bütünlüğü ancak bu şekilde sağlanabilir düşüncesinin sonucuydu. Özellikle 93 Harbi’nden sonra artan hilafet propagandası da bu düşüncenin ürünüydü. Genellikle Sünni Osmanlı halifeliğini kutsal bir merci olarak tanımayan Şii toplulukların bu dönemde Sünniliğe “ısrandırılması” çalışmaları da gene bu düşünceden kaynaklanıyordu. Nitekim Irak’tan bazı Şii aşiretlerine mensup çocukların İstanbul’a eğitim için getirildiği, bu durum tepki çekmesin diye de araya birkaç Sünni çocuk katıldığı bilinmektedir.⁵

2 II. Abdülhamid devri eğitim anlayışı hakkında II. Meşrutiyet döneminde yapılan eleştirilere örnek olarak bakınız. Bedii Nuri, “Tatbikat Mektepleri”, *Sabah*, 7 Ağustos 1909; M. Ziya, “Mekteplerimiz”, *Serbesti*, 18 Aralık 1908; II. Abdülhamid dönemi eğitimi hakkında yurtdışındaki Jöntürklerin düşüncelerine bir örnek olarak İbrahim Temo’nun hatıralarına bakılabilir: *İbrahim Temo’nun İttihad ve Terakki Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul 1987.

3 II. Meşrutiyet dönemi maarif nazırları ve görev süreleri için bakınız: Mehmet Salih Erkek, “II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/2, 2013, s.385-416.

4 İsmail Hakkı [Baltacıoğlu], *Mürebber*, İstanbul 1933, s.66.

5 Bu konuda şu çalışmalara bakılabilir: Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi “1876-1909”* Doğan Kitap, İstanbul 2014; aynı yazar, “Irakta Şiiliğe Karşı Mücadele: II. Abdülhamid Döneminde Bir Osmanlı Karşı Propagandası Örneği” *Simgeden Millete, II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.141-163.

İkinci Meşrutiyet döneminde eğitim sistemini geliştirme çabalarının yanısıra Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi işine de geniş yer ayrıldı. Maarif Nezareti Avrupa'ya öğrenci gönderirken öncelikle orta ve yüksek derecedeki okullara öğretmen yetiştirmek amacını güdüyordu. Bu öğrenciler yurda döndüklerinde sultanilerde öğretmenliğe, Darülfünun ya da yüksekokullarda öğretmen yardımcılığına atanıyorlardı. 1913-14 ders yılında Sultani ve Darülfünun öğretmenlerinden bazıları yetişmeleri için Avrupa'ya yollandı. I. Dünya Savaşı sırasında sadece Almanya ve Avusturya-Macaristan'a öğrenci gönderilebiliyordu. Savaş sona erdiğinde bu ülkelerde önemli sayıda Türk öğrenci vardı.⁶

Medreselerin ıslahı da ilk kez ciddi olarak İkinci Meşrutiyet döneminde gündeme geldi. Tekeli-İlkin'e göre bu, Batılılaşmanın yaklaşık yüzyıl sonra geleneksel sistemi etkileyecek bir güce erişmesi olarak yorumlanabilir.⁷ Ancak burada ilmiyenin değişen şartlar içinde güç kaybetmesini de göz önünde bulundurmak gerekir. Osmanlı uleması, güçlenen yeni askerî ve modern bürokrasi karşısında o kadar zayıfladı ki kendi alanına bu kadar açık bir müdahaleyi kabullenmek zorunda kaldı. Ulemanın bu değişime ve zorlamaya dayanacak gücü yoktu. Bir yerde modern kurumlarla mücadele etmek devletle mücadele etmek anlamına geliyordu ve ilmiye mensuplarını bu konuda destekleyecek bir güç yoktu. Ayrıca Osmanlı ulemasının öteden beri devletle çok köklü organik bağları mevcuttu. Üstelik medrese içinden de işlerin artık eskisi gibi yürüyemeyeceğini düşünenler vardı. Örneğin Ahmet Cevdet Paşa, medrese sistemindeki aksaklıkları çok erken bir dönemde gören medreselilerdendi ve modern kurumların inşasında önemli görevler almıştı.⁸ Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra, en önemli destekçisini kaybeden ulema, yeni bürokrasi karşısında tedricen güç kaybetti ve bürokratik üstünlük bilindiği gibi bu yeni memur tipine geçti. Bütün bunların yanı sıra, asıl önemli olan nokta, mektepten yetişen ve dini alanda ulemanın tekeline son veren yeni aydın tipinin ortaya çıkmasıdır. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin önde gelen İslamcılarının pek çoğu medreseli değildi ancak dini konularda medreselilerden daha derin bilgiye sahip olanlarının sayısı hiç de az sayılmazdı. İslamcılık düşüncesinin önde gelen isimlerinin pek çoğu medreseden değil mektepten yetişen aydınlardı.

Medreselerle ilgili ilk düzenleme Fatih'te Tabhane medresesinde yapıldı. 1910'da yürürlüğe konulan Medrese-i İlmiye Nizamnamesi'yle bu uygulama genelleştirildi. Buna göre medrese eğitimi 12 yıllık olarak düzenlendi. Sabah ve akşam dersleri dini ilimlere, öğle dersleri genel kültüre ayrılıyordu. Artık medrese öğrencileri de Osmanlı sarfı, nahvi ve belagati, Farsisi, hesap, hendese, coğrafya, tarih, kozmografya, fizik, kimya, mevalid (tabiat bilimleri) okuyacaktı. Böylece medrese de mektepleşiyordu.⁹

İlk öğretmen cemiyetleri de İkinci Meşrutiyet döneminde kuruldu. Öğretmenliğe dâir ilk meslek dergileri yayımlandı. Satı Bey, İsmail Hakkı Baltacıoğlu gibi önemli eğitimciler fikirlerini

6 Nevzat Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi-Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1948, s.459-60.

7 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşum ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.94.

8 Ahmet Cevdet Paşa'nın eleştirileriyle ilgili olarak bakınız: Cevdet Paşa, *Tezakir 40-Tetimme*, Yayınlayan: Cavit Baysun, TTK Basımevi, Ankara, 1991; Musa Çadırcı, "Cevdet Paşa'nın Medreselerle İlgili Görüşleri", *Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu (9-11 Haziran 1995) Bildirileri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s.79-84; Mustafa Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmet Cevdet Paşa*, Doğu-Batı Yayınları, Ankara 2012, s.131-140.

9 Tekeli-İlkin, *age*, s.94.

bu dönemde neşrettiler. Modern eğitim düzeninin gelişimi İkinci Meşrutiyet döneminde yeni bir ivme kazandı. Eğitimde arzu edilen kalite bir türlü yakalanamadıysa da ilk ve orta öğretim kurumlarındaki niceliksel büyüme devam etti. Okul öncesi eğitim kurumları açıldı, anaokullarına öğretmen yetiştirmek amacıyla Ana Muallim Mektebi kuruldu. Kızların eğitimi konusunda da bu dönemde önemli gelişmeler kaydedildi. İlk kız lisesi olan İnas Sultanisi ve kızlar için bir üniversite, İnas Darülfünunu açıldı. Darülfünun yeniden yapılandırıldı ve yabancı bilim adamlarının da katkısıyla öğretim seviyesi yükseltilmeye çalışıldı.¹⁰ 1913'te yayımlanan Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati'yle ilköğretim sistemi yeniden düzenlendi.¹¹

Eğitim bu dönemde siyasi birliğin, Osmanlı unsurları arasında uyumun ve tebaanın devlete sadakatinin sağlanmasında bir ideolojik aygıt, bir endoktrinasyon aracı olarak görüldü. Eğitim, bir yandan imparatorluğun hâkim unsuru olan Türklerin milliyetçilik bilincini teşvik ederken bir yandan da diğer unsurlar arasında benzer etkiler gösterdi. Bu durum Osmanlı toplumunun geleneksel yapısı üzerinde çok yıkıcı bir tesir uyandırdı ve imparatorluğun parçalanma süreci hızlandı. Yabancı ülkelerin Osmanlı topraklarında açtığı okullar söz konusu sürecin hızlanmasına sebep oldu.¹²

XIX. yüzyılda başlayan, kitlesel eğitimin ülkeyi kurtaracak temel dayanaklardan biri olduğu düşüncesi İkinci Meşrutiyet döneminde de devam etti. Batmakta olan imparatorluğu bir eğitim ordusunun kurtaracağı düşüncesi bu dönem aydınlarının çoğunun ortak fikriydi; aralarındaki farklılık nasıl bir eğitim sorusuna verdikleri cevapların çeşitliliğindedir. Bu sebeple öğretmenlik mesleği ayrı bir önem kazandı; imparatorluğu kurtaracak eğitimli nesillerin, idealist bir öğretmen ordusu tarafından yetiştirileceği düşüncesi bir inanca dönüştü. Özellikle Balkan Savaşları'nda alınan ağır, rencide edici mağlubiyet Osmanlı aydınlarının eğitim meselesine daha bir ciddiyetle eğilmelerine yol açtı. Balkan Savaşları'nın taassup sebebiyle kaybedildiği düşüncesi, küçük Balkan ülkelerinin savaşı ordularıyla değil, öğretmenleriyle kazandığı söylemi bir slogana dönüştü. Bir "maarif ordusu" teşekkül etmedikçe imparatorluğun bütünlüğünü hatta varlığını sürdürmeyeceği kanaati dönemin belirgin özellikleri arasındaydı. İkinci Meşrutiyet aydınlarının önceki dönemlerden devraldığı bu düşünsel miras kaçınılmaz olarak bir sonraki döneme taşındı. Eğitimin, pratik bir amacı olduğu düşüncesi ilk modernleşme döneminden başlayarak Osmanlı eğitim anlayışının temeliydi zaten. Eğitime batmakta olan bir ülkeyi kurtaracak "katalizör" rolü biçiliyordu. Bu sebeple genel olarak eğitimde niteliksel gelişme yerine niceliksel büyümeye daha çok önem verildi. Temel hedef mümkün olduğu kadar çok mektep inşa etmek, halkın en hızlı bir şekilde okullaşmasını sağlamaktı. Okullaşma oranındaki artışın halkın devlete bağlılığını artıracığı düşüncesi hâkim görüştü.

İkinci Meşrutiyet dönemi, yukarıda da ifade edildiği gibi eğitimin nasıl olması/yapılması gerektiğine dair bazı temel soruları gündeme getirdi. Öğrenciler hangi eğitim anlayışına göre yetiştirileceklerdi? Bu konuda, neredeyse bütün dönem boyunca iki ana eğilimin öne çıktığı görülmektedir. Birincisi Satı Bey'in ruhbilimci pedagoğlardan etkilenen yaklaşımıdır. Satı Bey,

10 Cemil Öztürk, "Osmanlılar"(Eğitim ve Eğitim Kurumları), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 33, Ankara, 2007, s.568.

11 "Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati" (23 Eylül 1329/6 Ekim 1913) için bakınız: *Düstur, İkinci Tertip*, C.V, s.804-823.

12 Mehmet Ö. Alkan "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri, 1839-1924", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Derleyenler: Halil İnalıcık-Şevket Pamuk, TC. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s.127-128.

dönemin şartlarına göre oldukça laik, ahlakçı ve ferdiyetçi bir eğitim sisteminden yanaydı. II. Abdülhamid döneminin eğitim anlayışının esasını, “Terbiye, dini selamet, dünyevi saadet, ahlaki mehasin kazanmak için çocuklara ilerdeki mesleklerini tayin ve talim etmektir,” düşüncesi biçimlendirmekteydi. Satı Bey ise terbiyeyi, “İnsanın bütün kuvvet ve kabiliyetlerini gerek kendine gerekse hem-nev’inin saadetine medar olacak şekilde, müstait olduğu mükemmeliyetin son derecesine mümkün olduğu kadar yaklaşmasını temin edecek bir tarzda tesmiye etmektir” olarak tanımlıyordu. Bireyin kapasitesini olabildiğince geliştirmek için eğitimde uygulamaya önem verilmesini, programlara el işleri, beden eğitimi ve musiki gibi yeni derslerin eklenmesini öneriyordu. Dönemin eğitim konusundaki ikinci eğilimini Ziya Gökalp temsil etmekteydi. Ona göre çocuk toplum için yetiştirilmelidir. Gökalp, bireyin toplum içinde erimesini, toplumun amaçlarına göre bir formasyon kazanmasını istemektedir.¹³

İkinci Meşrutiyet döneminin ilk yılları Osmanlılık siyasetinin devam ettiği bir zaman dilimi oldu. İttihatçılar, 1908’den sonra resmen Osmanlıcı bir siyaset takip ettiler. Bu, onlara göre imparatorluk unsurlarının bir arada yaşama iradesini devam ettirmeleri için zorunluluktuktu. Ancak Türkler dışındaki Osmanlı vatandaşlarının Osmanlılık düşüncesine direnmeleri, başlangıçta Osmanlıcılığı devletin bütünlüğü için kaçınılmaz bir politika olarak gören İttihat Terakki yöneticilerini zamanla Türklerin temsilcisi olan bir pozisyona zorlamıştır. Özellikle, Osmanlı Türkleri için büyük bir hayal kırıklığı olan Balkan Savaşları ve Müslüman Arnavutların bağımsızlığı Osmanlı/Türk seçkinleri arasındaki Türklük duygusunu güçlendirdi. Bunun bir sonucu olarak İttihatçıların imparatorluğun Türk unsuru üzerindeki dikkati daha da arttı. Bu dönemde Anadolu, aydınların gündeminde daha çok yer edindi. Anadolu, neredeyse, devletin ve milletin kurutulduğu için yegâne ümit hâline geldi. Türk unsurun eğitimi, iktisadi olarak kalkınması daha bir önem kazandı. Bu durum İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Türklerin temsilcisi olduğu fikrini pekiştirdi. Müslüman Türkler eğitimi çalışmalarının biricik hedefi haline geldi. Türkiye’nin kurtuluşu Türklere verilecek doğru bir eğitimin sonucunda mümkün olabilir düşüncesinin savunucuları her geçen gün daha da arttı. Eğitimde millilik vurgusunun dozu iyiden iyiye belirginleşti. Bu dönemin basını üzerinde yapılacak kronolojik bir taramanın sonucunda eğitime dair terminolojide zaman içinde meydana gelen değişimi, millilik ve Türklük vurgusunun artışını gözlemlemek mümkündür.¹⁴

İttihatçılar, toplumu dönüştürmek için eğitim işlerine el atmak gerektiğinin farkındaydılar. Bu sebeple meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul başta olmak üzere Anadolu’nun ve Rumeli’nin büyük şehirlerinde cemiyete bağlı okullar açıldılar. Bu okullar tıpkı gayrimüslim okulları gibi Maarif Nezaretinin müdahalesi olmadan, İttihat Terakki merkezi tarafından idare edilecekti. Cemiyet üyelerinden okulların idaresi için maarif onluğu denilen bir tür vergi alınacaktı. Üstelik bu okulların öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla Selanik’te özel bir öğretmen okulunun açılması tasarlandı.¹⁵ Ancak Osman Nuri Ergin’e göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti bu yolda fazla yürümemiş, iktidarı ele aldıktan sonra ve cemiyetin siyasi tecrübesi arttıkça özelden genele geçmeye ve artık sadece

13 Tekeli-İlkin, *age.*, s.85; Ziya Gökalp ile Satı Bey arasındaki eğitim tartışmaları için bakınız: Ebubekir Keklik, “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Tartışmaları: Ziya Gökalp, Milli Terbiye ve Satı Bey [el-Husrî]”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Nisan 2018, Cilt 9, Sayı 1, s.47-69.

14 Osmanlı Türkleri arasında milliyetçiliğin yükselişine dair bakınız: François Geogon, *Osmanlı Türk Modernleşmesi*, Çeviren, Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, s.1-37.

15 Osman Nuri Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San’at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*, C.3-4, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s.1280.

cemiyetin değil bütün milletin eğitimini düşünmeye başlamıştır.¹⁶

2. Nasıl Bir Eğitim

İkinci Meşrutiyet döneminde de eğitime yeteri kadar önem verilmediği şikâyet konularından biriydi. Dönemin önde gelen aydınları Osmanlı Devletinin geriliğinin en temel sebebinin halkın cehaleti olduğu kanaatindeydiler. Osmanlı aydınları 1908 inkılâbının Osmanlı toplumu için büyük bir siyasi değişim olmakla birlikte, bu değişimin kültürel olarak desteklenmedikçe kalıcı olamayacağı düşüncesindeydiler.¹⁷ Örneğin İkinci Meşrutiyet dönemi aydınlarından Tüccarzâde İbrahim Hilmi, Osmanlı toplumunun bütün problemlerinin kaynağı olarak eğitimsizliği görüyordu.¹⁸ İbrahim Hilmi, gelişmiş Batı ülkeleriyle Osmanlı arasındaki en önemli farkın eğitime verilen önemle orantılı olduğu kanaatindeydi. Fransa'nın ve Prusya'nın başarısını gayretli muallimlerin eseri olarak görmekteydi. Belçika, Hollanda, Danimarka için de bu geçerlidir. Onları da ayakta tutan kendilerini kuşatan büyük devletlerin rekabeti değil, eğitime verdikleri önemdir. İran'ın ise içinde bulunduğu feci durum eğitimsizliğin eseridir. Japon imparatoru da memleketinin istikbâlini, saadetini, şan ve askeri kuvvetini yalnızca eğitimden beklemiştir. Küçük Balkan devletlerini otuz yılda yükselten yegâne sebep de ilköğretime verdikleri önemin bir sonucudur.¹⁹

İbrahim Hilmi'ye göre Osmanlı ülkesinde mektep binası çok fakat mektep yoktur. Mevcut mektep binalarında sıhhi şartlar iyi değildir. Sultani, Darülmualimin ve birkaç idadi ve birkaç özel okul dışındaki mektepler pek fena, eğitim çok noksandır. Hele iptidailer, hiçtir. Bu mektepler, mektepten başka her şeye benzeyen harap ve karanlık ocaklardır. Hocaların yüzde sekseni ne okuttuğunu bilmeyen câhil kimselerdir ve özel işlerinden vakit bulamazlar ki mektebe gelip ders okutsunlar.²⁰ İbrahim Hilmi'ye göre bütçede pek kabarık tahsisatları olan müfettişler de görevini yapmamaktadır.²¹

“Maarif nezareti binlerce iptidai mektebinin varlığından bahseder durur. Bu mekteplerin adedini cetvele geçirmek kâfi görülür ve gazetelerde Maarif nezaretinin bu sene tekrar iki bin iptidai mektebi birden açtığı okunur. Mektep kitapçıları sevinir. İptidai kitaplarından birlerce nüsha satılacağı ümit edilir, aradan iki sene geçer kitapların satışında hiçbir fark görülmez, hayret eder, fihrist bastırır mekteplere gönderir. Posta ekser fihristleri iade eder. Zarfların üzerine postahane şöyle bir yazı yazılır: ‘Fılan mahalledeki mektebin tahsisat-ı mahalliyesi olmamasından veyahud hocası bulunmadığından sedd edilmiştir.’ Kitapçı kendi kendine bu ne perhiz bu ne turşu diye söylenir.”²²

İbrahim Hilmi'nin aynı zamanda bir yayıncı olduğunu bilmek okul kitapları hakkında söylediklerinin değerini daha da artırmaktadır. Okul kitaplarının dağıtımı hakkında yaşanan problemleri İbrahim Hilmi bir yayıncı olarak bizzat tecrübe etmiş olmalıdır. Ayrıca resmi evrak

16 Ergin, *age.*, C.3-4, s.1281.

17 Mustafa Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası (Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar)*, Lotus Yayınevi, Ankara 2010, s.119-120.

18 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *Maarifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz, Felaketlerimizin Esbabı*, Kütüphane-i İslam ve Askeri, Dersaadet, 1329, s.3-20.

19 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *age.*, s.3-20.

20 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *age.*, s.25-26

21 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *age.*, s.25.

22 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *age.*, s.26.

üzerinde var olduğu bilinen ancak gerçekte başta tahsisat problemi olmak üzere çeşitli sebeplerden ötürü kapatılmış okulların varlığına dair söyledikleri de son derece önemlidir. Nitekim bu döneme âit arşiv belgeleri de İbrahim Hilmi'nin söylediklerini destekler mahiyettedir.²³

İbrahim Hilmi, öğretmenlerden de şikâyetçidir. Bizde maalesef muallimlik hayatı hiçtir, demektedir. Öğretmenliğin bir meslek, bir sanat olarak tanınmadığını, çoğunun bu işe mecburen girdiğini, daha uygun bir iş bulanların öğretmenlikten ayrıldığını söyledikten sonra bu konuda öğretmenleri haklı gördüğünü de ilave ediyor, zira insanın geleceğini temin edemeyen bir meslekten kurtulmaya çalışması ve başka bir mesleğe geçmesi doğaldır, der.²⁴ Bu işte asıl sorun Maarif Nezaretinin kayıtsızlığıdır İbrahim Hilmi'ye göre. Okutulan şeyler hakikatte bir hiçtir; çoğu öğretmen okuttukları derste câhil olduklarından derse girmeden önce okutacağı derse dair bir kitaba göz gezdirir hepsi bu. Bununla beraber, mesleğine candan bağlı öğretmenler de vardır. Üç yüz öğrenciye sahip bir idadinin müdürü aynı zamanda o mektebin kaç dersine girer? diye sorar. Taşra idadilerinde öğretmenlerin birkaç çeşit dersin öğretmenliğini aynı anda üstlenmek zorunda kalmasından yakınıdır.²⁵ İbrahim Hilmi, ilk defa Elifba ve Kıraat kitaplarına resim koyduğu zaman, bazı câhil mektep muallimlerinin fetvahaneden fetva istediklerini, Maarif Nezaretine türlü şikâyetlerde bulduklarını da söylemektedir.²⁶

Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin *Maarifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz* kitabının neredeyse eskiden tek yanı dilidir. Ele aldığı sorunların bugün de tartışılan konular olduğunu görmek şaşırtıcı. Örneğin, on sene lisan dersi okunur, camilerimizde olduğu gibi yirmi sene Arapça okutulur da sonuçta ne Fransızca mektup yazabilen bir öğrenci ne de Türkçeden Arapçaya, Arapçadan Türkçeye tercüme yapmaya kabiliyetli bir medrese-nişin hoca yetişebilir, sözleri çok dikkat çekicidir.²⁷ Okul kitaplarının çok kötü bir şekilde hazırlandığını söylemesi ve “Çocuklara mahsus okuma ve ders kitapları çocukların seviyeleri düşünülerek yazılmaz”²⁸ sözleri de çok ilginçtir.

İkinci Meşrutiyet dönemi aydınları da tıpkı Tanzimat dönemi aydınları gibi Osmanlı Devletinin geriliğini eğitimin yetersizliğine bağlıyorlardı. Toplumsal ilerleme ile eğitim arasında sıkı bir bağ kuruluyordu. Abdullah Cevdet, eğitim sorununu hayat kadar hatta ondan daha önemli gördüğünü söylemektedir.²⁹ Abdullah Cevdet'e göre bu asırda hakiki hâkimiyet bilgi ve irfana hâkimiyettir.³⁰ Abdullah Cevdet, Türkiye'de eğitim konusunda hiçbir ülkede olmayan bir çeşitliğin bulunduğunu söylemekte, tıpkı Avrupa'da ve Amerika'da olduğu gibi Osmanlı eğitiminin de tek çatı altında birleştirilmesini istemektedir. Osmanlı'da eğitim birliğini şiddetle arzu eden Abdullah Cevdet, Türkiye'nin en acil ihtiyaçlarından birinin de “ruh-ı müşterek” ve “hayat-ı müşterek olduğu kanaatindedir. Ona göre, bunun ortaya çıkması eğitime bağlıdır.³¹

23 Bakınız: Ebubekir Keklik, *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Eğitimi: Problemler, Tartışmalar, Teklifler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2018.

24 Benzer görüşler için bakınız: Namık Ekrem, *Anadolu'da Bir Cevlân, Birinci Kısım Anadolu'ya Doğru*, Necm-i İstikbâl Matbaası İstanbul 1327, s.44-47.

25 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *age.*, s.41.

26 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *age.*, s.44.

27 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *age.*, s.46.

28 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *age.*, s.56-57.

29 Gündüz, *age.*, s.121.

30 Mustafa Gündüz, *II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları, İctihad, Sebilür'r-Reşad ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler*, Lotus Yayınevi, Ankara, Nisan 2007. s.130.

31 Gündüz, *age.*, s.157.

Abdullah Cevdet, eğitim birliğinin büyük bir ihtiyaç olduğuna inanıyordu, bu düşünceleriyle tevhid-i tedrisat arayışlarının da öncülerinden biri olarak kabul edilebilir. Ayrıca Abdullah Cevdet, kız çocuklarının eğitimine de büyük önem veriyordu. Kızların da erkekler gibi okula gönderilmesi gerektiği düşüncesindeydi. Ona göre, çocukların okuryazar olmasını sağlamak onlara namaz kılmayı, abdest almayı öğretmek kadar farzdır.

Abdullah Cevdet³², Osmanlı'da eğitimin yetersizliğinin kaynağını eğitimin Batılı usullere göre yapılmamasına bağlamaktadır. Ona göre, Osmanlı eğitiminin mevcut hâli topluma yarar sağlamaktan çok zarar vermektedir. Bu durumun temel sebebini ise Osmanlı eğitim sisteminin dinî karakterine bağlamakta, dini düşüncenin eğitim içinde fazlaca yer tutmasını laik düşüncenin önündeki engel olarak görmektedir. Mevcut eğitim sisteminin eleştirel/özgür düşüncüyü geliştirmedini ve farklılıklara tolerans göstermediğini ifade eder. Abdullah Cevdet, mevcut eğitim sisteminin insanların fikirlerini açıkça ortaya koymalarına engel olduğu kanaatindeydi. Eğitimin dini unsurlardan temizlenmesi gerektiği ve özgür düşünceli insan yetiştirmek için Avrupa'ya öğrenci göndermenin şart olduğu düşüncesindedir.³³

Osmanlı unsurları arasında tam bir eşitliğin tesis edilmesi de Abdullah Cevdet'in en büyük arzusudur. Bütün Osmanlıların kendi kültürünü geliştirip kimliğini koruması gerektiğini düşünmektedir. Öte yandan Osmanlı unsurları arasında güçlü bağların oluşması için Türkçenin ortak dil olması gerektiğine inanır. Ona göre, Müslüman milletler arasında Türkçe ortak dil haline gelmelidir. Osmanlı Devleti Müslüman ülkeler arasında en gelişmiş olanı olduğu için Müslümanların Türkçe öğrenmeleri gerekmektedir.³⁴

Mustafa Asım'a göre ise, yirminci yüzyılın gerektirdiği kafalara sahip olmayan bir toplum bırakın terakki etmeyi, hayatı bile muhafaza edemez. Yaşamak için öncelikle bu gerçeği kabul etmek gerekir.³⁵ Samizade Sürayya ise, Osmanlıların, her nedense, "education" ile "instruction"ı birbirinden ayıramadığını, insanı insan yapan şeyin mektep olduğunun zannedildiğini söylemektedir. Mektep olsun da nasıl olursa olsun düşüncesinin yanlışlığına vurgu yapan yazar, mektebin gerçekte bir "ilim ve feyiz" kapısı olduğunu, zannedildiği gibi bir terbiye "tevhidhânesi" olmadığını ifade etmektedir.³⁶

Ahmet Ağaoğlu da terbiye ve talim kelimelerinin birbirine karıştırılmaması gerektiğini söyleyenlerdendir. Ağaoğlu, "terbiye"yi "education"ın karşılığı olarak kullanır ve bunun millî olması gerektiğini, ancak "instruction" kelimesine karşılık olarak kullandığı "talim" in kozmopolit olması gerektiğini belirtir.³⁷ Abdullah Cevdet de, talim ve terbiye kelimelerine ayrı anlamlar yükleyenlerdedir: "Maksat çok şey bilmek değil, hayattan mutlaka lazım olan şeyleri bilmek ve

32 Abdullah Cevdet hakkında geniş bilgi için bakınız: Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981; aynı yazar, "Dindar Bir Dinsiz Ya Da Dinsiz Bir Dindar: Doktor Abdullah Cevdet ve Türk Toplumunu", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset, Tarih* içinde, Bağlam Yayınları, İstanbul 2006, s.57-63. Abdullah Cevdet'in eğitim görüşleri için ayrıntılı bir değerlendirme için ayrıca bakınız: Mustafa Gündüz "Abdullah Cevdet'in Eğitim Görüşleri ve İctihad Dergisinde Bazı Eğitim Sorunları", *Milli Eğitim*, Sayı 176, Güz 2007, s.149-168.

33 Gündüz, *age.*, s.135.

34 Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C.1, *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 108.

35 Mustafa Asım, *İctihad*, No: 74, 1 Ağustos 1329, s.1641'den aktaran, Gündüz, *age.*, s.130.

36 Samizâde Süreyya, [Berkem], "Bizde Aile Hayatı, *İctihad*, 29 Mayıs 1330, No.108, s.148.

37 Ahmet Ağayef, "Terbiye-i Milliye" *İctihad*, Üçüncü Sene, N: 67, 15 Temmuz 1911, s.782-786.

bildiklerini emniyet ve cesaretle tatbik edebilmektir. Bu ise ‘talim’den ziyade ‘terbiye’ işidir.”³⁸ Doğrusu, Abdullah Cevdet’in bu kelimeleri gerçekte hangi anlamda kullandığını anlamak zor gözüküyor. Üstelik bu durumu dönemin çoğu yazarında görmek mümkündür. Yerleşik bir terminolojinin bulunmaması yüzünden Osmanlı aydınlarının aynı kelimelere pek çok farklı anlam yüklediklerini görüyoruz.

İkinci Meşrutiyet döneminin önde gelen aydınlarından Maarif Nazırı Emrullah Efendi, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1327’deki (1911) dördüncü kongresinde belirlenen siyasî programı izah ederken “*Bir milletin ikbâl ve istikbâlini, vatanın selâmet ve saadetini tahkim etmek için birinci şart, efrâd-ı milletin umumiyetle tamim ve tedrisidir*” demektedir.³⁹ Emrullah Efendi, Maarif Nazırı olduktan sonra maarif memurlarına gönderdiği bir buyurulduda şunları söylemiştir:

“Maarif memuru olmakla memlekete karşı taahhüt etmiş olduğumuz vezaif pek mutenadır. Münevver fikirleri, mühezzep vicdanlar, mutekit kalpler yetiştirmek gibi hıdemat-ı mühime ile mükellef bulunuyoruz. Saadet-i âtiyemizin temini, meşrutiyet-i meşruamızın teşyidi; ensal-i vatana terbiye-i zihniyelerine terfiden levazım-ı meşrutiyete muvafık bir terbiye-i ehliyye ve siyasiye temin eylemek keyfiyetlerine mevkufl olup hususiyle terbiye-i ahlâkiyenin bir suret-i müessirede temini de terbiye-i diniyeye itina ve ihtimam ile müyesser olacağından mekâtipte hissiyat ve tedrisat-ı diniyenin kemahiye hakkiha tenmiye ve terakkisine ve feraiz-i diniyenin icrasına ihtimam etmek de terbiye-i etfale memur olanlar için bir vazife teşkil eder. Mekteplerimizde evlâd-ı vatanın bu evsaf ve mezaya ile beraber hayat-ı şehsiye ve medeniye cihadında daima galibolacak surette malumat-ı ameliyye ile mücehhez olarak yetiştirilmeleri esbabını tehiyye ve temin edecek tedabir-i külliye merkezce ittihaz edilerek mahalbema mevki-i icraya vaz olunmak üzere peyderpey tebliğ olunacaktır.”⁴⁰

Fazıl Ahmet de, eğitimin çocuklara vatanperver hisler vermesi gerektiğini düşünenlerdendir. Ona göre eğitimin amaçları arasında ülkenin emniyet ve refahını sağlayacak düşüncelerin yerleştirilmesi de vardır. Fazıl Ahmet’e göre söz konusu amacı gerçekleştirmekte eğitimin çok büyük fonksiyonu olduğunu takdir etmek gerekmektedir.⁴¹ Eğitimin ruhuna inmek gerekmektedir ve bu sık sık program değiştirmekle olacak iş değildir. Hâlbuki eğitim meselesi ele alınırken öteden beri eğitimde düzenleme yapmak demek program değiştirmek sanılmaktadır. Mesele bu yönde ele alındığı için bir sonuç elde edilmesi de mümkün değildir. Fazıl Ahmet, program değişikliklerinin eğitim sorununun temelini yerleştirilmesinin büyük bir hata olduğunu düşünmektedir. Evet der, eğitimin kalitesinin artırılmasında programlar önemli rol oynar, ancak her şeyi buna bağlamamak gerekir.⁴²

Ethem Nejad da, ülkenin en önemli sorunlarından birinin eğitimsizlik olduğu noktasında çağdaşlarıyla birleşmektedir. Ona göre halkın çeşitli sebeplerle memuriyete aşırı talepte bulunması da ciddi bir eğitim sorundur. Çocukların idadi mekteplerine iyi eğitim almak için değil, ilerde bir

38 Abdullah Cevdet, “Şemsü’l-Maarif Mektebi”, *İçtihad*, 23 Teşrin-i Evvel [1]330, No.120, s.365.

39 Emrullah Efendi, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin 1327 Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasî Programa Dâir İzâhnâme*, Kostantiniyye, 1330, s.80.

40 Ergin, *age.*, C.3-4, s.1276.

41 Fazıl Ahmet, “Mekteb-i İbtidâi ve Terbiye-i Siyâsiye”, *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, 15 Kânun-ı evvel 1327, sene: 2, No:17, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1327, s.192-193.

42 Fazıl Ahmet, Terbiye’de İnkılâb”, *Sabah*, 12 Mayıs 1913, aktaran Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketleri 1908-1914*, Ankara 1996, s.122.

memuriyet alırlar ümidiyle gönderildiğini söyleyen Ethem Nejad, idadi mektepleri nizamnamesinin sanki çocuklara, gençlere memur olmak terbiyesi vermek için düzenlendiğinden şikâyetçidir.⁴³

Ethem Nejad, *Yeni Fikir* dergisinde yazdığı pek çok yazıyla İkinci Meşrutiyet dönemi eğitim tartışmalarına farklı bir açıdan yaklaşmıştır. Ona göre eğitim-öğretim faaliyetleri kırsal hayattan ayrılmadan yürütülmelidir. Artık şehir hayatına veda etmek zamanı gelmiştir. Halka dağları, ovaları, gökyüzünü, sarıyı, yeşili, suyu, ağacı sevdirmek gerekmektedir. İnsanlar eskiden nasıl şehirlere aktılsa şimdi de kırlara akın yapmak icab eder. “Bütün mekteplere, müesseslere yeni bir hayat, sağlam bir terbiye ithal edilmek istenen bu günlerde, ben kır hayatına yeniden dönmeyi tavsiye ederim” demektedir.⁴⁴

Çocukların okullarda sınıflara üstün körü doldurulmasını da eleştiren Ethem Nejad, çocukları okul duvarları arkasına hapseden ve kırsal hayatla bağlarını koparan bu eğitim anlayışının sonuçta ecdadı gezici ve iradeli olan bir milleti oturucu ve aciz yapacağını söylemektedir.⁴⁵ Ethem Nejad’a göre Osmanlı eğitim anlayışının değişmesi gerekmektedir. “Değişmeliyiz, değişmeye mecburuz, değişmezsek okumuş milletlerin yanında esir oluruz” demektedir.⁴⁶ Ethem Nejad da eğitimde nitelikten çok niceliğe önem verilmesinden yakındır. Senelerden beri bilerek veya bilmeyerek yenilgi için hazırlanmışız. Babalarımız, dedelerimiz uyumuşlar, ‘okuma’ diye medreselerin karanlık ve öldürücü köşelerine çekilmişler, hayat ile ilgisiz kalmışlar. Mektepler açmışız, maksat ‘açtık’ denilsin, sadece bir gösteriş...” demektedir.⁴⁷

Kılıçzade Hakkı’ya göre bir millete yeniden hayat verecek iki mukaddes kuvvet vardır: Kadınlar ve mekâtib-i iptidaiye muallimleri. Ona göre bu iki kuvvetin terbiyesinden geçmeyen bir milletin ayakta kalması, mevcudiyetini devam ettirmesi mümkün değildir. Hâlbuki der, biz Türkler bu iki kuvveti aşağıladığımız için onlardan yeteri kadar istifade edemedik, kıymetini bilemedik, bilemediğimiz için de işte böyle perişan olduk. Ayrıca Kılıçzade, iptidai muallimlerinin de halk nazarında tıpkı kadınlar gibi pek itibarlı olmadığını söylemektedir. Ancak “milletin bu iki unsur-ı âli, mukaddes ve mübecceli milel-i sâire nazarındaki mevki-i ibcâl ve tekrime isâl ile onları o yolda telakki ve kabul etmek itiyad ve nihayet, vatanın bu iki uzv-ı muhteremine, vazifelerinin ifâsını teshile medâr olacak muâvenet ibzal edilmedikçe terakki edeceğimize inanmak pek safdilliktir” der.⁴⁸

Kılıçzade Hakkı, 1912’de dönemin önemli fikir akımlarından Batıcılığın programını yayımlamıştır. Bu program Batıcıların ülkenin temel sorunlarına nasıl yaklaştıklarının bir özeti olarak kabul edilmektedir.⁴⁹ Hanioglu’na göre bu program Batılılaşma konusunda o döneme kadar görülmemiş sistematik bir plandır. Ancak cezâî tatbikata uğramamak için yer yer gülünç örneklerle bezenen bu yazı dizisinin önemli bir tarafı da daha sonra Cumhuriyet rejiminin gerçekleştirilmeye

43 Edhem Nejad, “Terbiye-i Umumiyyede Noksanlık Var” *Sırat-ı Müstakim*, adet 177, 12 Kânun-ı sâni 1327, C.7, s.328.

44 Edhem Nejad, “Dağlı, Bayırlı, Ovalı, Yaylalı Olmalıyız I”, *Yeni Fikir*, C.III, Sayı 19, s.587-593; “Dağlı, Bayırlı, Ovalı, Yaylalı Olmalıyız II”, C.III, Sayı 20, s.119-124.

45 Edhem Nejad, “Mekteplerde Canlı, Ateşin Hayat İsteriz”, *Yeni Fikir*, C. III, Sayı 14, s.427.

46 Edhem Nejad, “Köylerde Leyli Mektepler” *Yeni Fikir*, Yıl: 1, Sayı: 215, Kânun-ı sâni 1327, s.49-53.

47 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi, M.Ö. 1000-M.S.2013*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, Şubat 2013, s.305.

48 Kılıçzade Hakkı, “Kadınlar ve Mekatib-i İbtidaiye Muallimleri”, *İçtihad*, No: 10, 3 Nisan 1329. s.1310-1312.

49 Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993, s.59-63.

çalıştığı bir düzenin tasarımı olmasıdır. Tahmin edileceği üzere söz konusu programda, başta medreseler olmak üzere, bütün geleneksel eğitim kurumlarının kapatılması, yerlerine Batı yöntemlerine göre eğitim veren kurumların tesisi talep edilmektedir.⁵⁰

İkinci Meşrutiyet'in ilanı pek çok alanda olduğu gibi eğitimde de önemli gelişmelerin umulduğu bir dönemdi. Ancak Satı Bey'e göre, Meşrutiyet devrinde bile eğitime lüzumu kadar önem verilmemiştir. Satı Bey de Osmanlı Devletinin geleceğini her şeyden çok eğitimin alacağı istikamette görmekteydi. Meşrutiyetin eğitim sayesinde kökleşeceğini düşünen Satı Bey, bu konuda ihmal gösterilmemesi gerektiğini söylemektedir.⁵¹ Ona göre, “yarınki Osmanlılık bugünkü mekteplerde hazırlanacaktır.”⁵² Ancak Satı Bey Osmanlı mekteplerindeki ezberci eğitimden yakınmaktadır. Özellikle köy ve kasaba mekteplerinde çocukların anlamadıkları pek çok sayfayı ezberlemek zorunda bırakılmalarından şikâyetçidir.⁵³ Osmanlı mekteplerindeki ezberci eğitimden yakınanlardan biri de Mahmud Sadık'tır. *İçtihad*'daki bir yazısında çocukların zihinlerinin kendilerine lazım olmayan bilgilerle doldurulduğunu söyler. Bu şark zihniyetinden kurtulmanın yolu der, Avrupa ilim ve marifetine sığınmaktır.⁵⁴

İsmail Hakkı Baltacıoğlu⁵⁵ da Osmanlı mekteplerinin (idadilerden bahisle) memur yetiştirmek için programlandığını, bu tip mekteplerden millete faydalı bir iş çıkmayacağını düşünenlerdendir.⁵⁶ İsmail Hakkı, idadilerin başarısızlıkları en belirgin olan mektepler olduğu kanaatindedir. Söz konusu mekteplerin doğru düzgün kurulamadığını ve öğrencilerini iyi yetiştiremediğini söylemektedir. Ona göre idadiler hasta şeylerdir. Bunun en temel sebebi ise idadi teşkilatında da diğer işlerde olduğu gibi prensiplerden mahrum bulunulmasıdır. İdadilerin “hakiki” maksadının bir türlü belirlenemediğini söyleyen İsmail Hakkı, bunların ne mektepleri olduğu ve niçin açıldığının takdir edilemediğini belirtir.⁵⁷ Ona göre talim ve terbiyenin maksadı, vücudu zinde, geçimini kendi çalışmasıyla kazanacak, “*Vatanın düşmanlarını turnaklarıyla parçalayacak, vatan için bile bile, seve seve ölecek adamlar yetiştirmek*”tir. İkinci Meşrutiyet döneminde açılan Şemsü'l-Mekâtib mektebinin açılışında yaptığı konuşmada dönemin çoğu eğitimcisi gibi o da Osmanlı mekteplerindeki ezberci eğitimden şikâyetçidir. Öğrencilerin dimağlarının faydasız malumatlarla doldurulmamasını istemektedir. Onlara en faydalı bilgilerin verilmesi gerektiğini, öğrencilerin müteşebbis, azimli, metin ve cesur olmak için lazım olan bir terbiyeye ihtiyaç duyduklarını ifade etmektedir. İsmail Hakkı, mektepten hayata iyi hazırlanmış, geçimini ve mutluluğunu memurlukta değil, insanlara zenginlik ve saadet veren bütün beşeri işlerde, ticarete, sanayide ve ziraatte arayan

50 Şükrü Hanioglu, “Batılılaşma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, s. 151.

51 Satı, “Terbiye-i Âvâm İçin”, *Tasvir-i Efkâr*, 30 Temmuz 1909.

52 Satı, *Layihalarım*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1326, s.83.

53 Satı, *age.*, s.84.

54 Mahmud Sadık, “Pak Bir Hüviyet, Sağlam Bir Fitrat”, *İçtihad*, 19 Kânun-ı Evvel, 1329, No: 85, s.1872.

55 İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun biyografisi için bakınız: İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, Yayına Hazırlayan, Ali Y. Baltacıoğlu, Dünya Yayınları, İstanbul 1998; Kemal Aykaç, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Hayatı ve Faaliyetleri, *DTCF Felsefe Araştırmaları Dergisi*, C. XI, Ankara 1976, s.165-190.

56 İsmail Hakkı, “İbtidailerin Islahı Hakkında 19 Kânun-ı Evvel [1]334 Tarihiyle Mülga Maarif Nezaretine Verilen Layiha Suretidir”, *Maarif Hakkında Layihalar I*, Maarif Vekâleti, Matbaa-i Amire, İstanbul 1339, s.79-88.

57 İsmail Hakkı, *agm.*, s.83; ayrıca bakınız: İsmail Hakkı, “Müstahsil Terbiye İçin”, *Muallim*, (Ayda Bir Çıkar Muallimler Mecmuasıdır) C. I, Sayı 8, 1 Mart 1333, s.242-245. Cavit Binbaşıoğlu, söz konusu yazının Muallim dergisinin 5. sayısında, 1332'de yayımlandığını söylüyor ki doğru değildir. Bakınız: Cavit Binbaşıoğlu, *Başlangıcından Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2014, s.355.

mezunlar yetişmesini temenni etmektedir. İsmail Hakkı'ya göre de, okuldan beklenen öncelikle vatan savunmasıdır.⁵⁸

İsmail Hakkı'nın eğitime biçtiği rol İkinci Meşrutiyet döneminin genel havasını yansıtması açısından da son derece önemlidir. Eğitim kurumlarından beklenen imparatorluğu kurtaracak, en azından İsmail Hakkı için, ülkeyi ve milleti selamete çıkaracak nesiller yetiştirilmesidir. Eğitim, arzu edilen cesur, vatani için gözünü kırpmadan ölebilecek, milletin iyiliği uğrunda büyük fedakârlıklara katlanacak bireyler yetişmesi yönünde bir ideolojik aygıt, endoktrinasyon aracı olarak görülmektedir. İsmail Hakkı, 1910'da Maarif Nezareti tarafından Batılı ülkelerin eğitim sistemleri ve okulları hakkında incelemeler yapmak üzere Avrupa'ya gönderilmiş, dönüşüncü bu seyahate dair gözlemlerini *Talim ve Terbiye'de İnkılab* isimli kitabında anlatmıştır.⁵⁹ Bu kitabında yazar, Fransa ve Avrupa'nın bazı ülkelerinde ilkokullara kadar giren nişan idmanlarının Osmanlı mekteplerine de kazandırılması gerektiğini söylemektedir. Bunun için der, öncelikle nişan atmanın bedenî, fikrî ve hüsn-i iradî etkilerini anlatacak propagandayla işe başlanılmalıdır. Öyle ki tüfek bir eğlence değil, neslin selameti ve geleceği için bir ihtiyaç olarak görülmeye başlansın.⁶⁰ Ona göre söz konusu propagandanın belki de en etkili yolu, açık havada örneğin Şişli ve Boğaziçi tepelerinde terbiye-i bedeniye cemiyetleri tarafından yaptırılacak idmanlar olabilir.⁶¹ İsmail Hakkı, eğitimde köklü bir yenilik yapılmasının büyük bir ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir, ancak bu işin nasıl yapılacağı konusunda kimsenin doğru düzgün bir fikri olmadığını ifade etmektedir. Aşağıdaki satırlar, İsmail Hakkı'nın konuya yaklaşımı ve İkinci Meşrutiyet döneminde eğitim ıslahatından genel olarak ne anlaşıldığı hakkında oldukça aydınlatıcıdır:

“Bizim anlamadığımız bir mesele var: terbiyede inkılab. En ilkel bir mektep hocasından tutun da âlî bir müessese müdürüne kadar bütün maarif adamları, herkes maarifte bir inkılab istiyor. Herkes, maarif ıslah edilsin, memleketin âtisi kurtulsun istiyor. Ancak pek az adam maarifin nasıl ıslah edileceği, maarifle bir milletin geleceğinin nasıl kurtulacağını anlamış olsun. Sorunuz, Rumeli parçalandı yarın Bulgarlar belki yine İstanbul kapılarına dayanacaklar, bu felâketlerin sebebi hep maarifteki geriliğimiz değil mi fakat nasıl ilerlemeli, ne yapmalı da ilerlemeli? Emin olabilirsiniz ki alacağınız cevaplar hep mektep açmalı, programları ıslah etmeli, Avrupa'ya talebe gönderilmeli, Avrupa'dan mütehassıs celbetmeli gibi içi boş fikirler, kör tavsiyelerden ibâret kalacaktır. Yarın öbür gün maarif işlerine vâkıf bir adam çıkar da maarif-i ibtidâiyemizi tamam etmeli, bir kere köylülere, biraz okuma-yazma biraz hesap okutabilirsek, işte o zaman kurtuluruz derse şaşırmanın. Memleketin en aydın çevrelerinde bile talim ve terbiyenin esası mektep açmak, ders okutmak gibi nicelik meselesine dayanıyor. Mektep ıslah etmeyi programları ıslah etmek zannediyoruz.”⁶²

58 İsmail Hakkı'nın [Baltacıoğlu], özel bir okul olan Şemsü'l-Mekâtib'in açılışında yaptığı konuşma. Bakınız: “Şemsü'l-Mekâtib Mektebinin Tevzi-i Mükâfâtı”, *Talebe Defteri*, Birinci sene, No: 5, 18 Temmuz 1329, s. 65-67.

59 İsmail Hakkı, Almanya, İngiltere, Fransa, Belçika ve İsviçre'de pek çok okulu ziyaret ederek çeşitli incelemeler yapmıştır. Ziyaret ettiği okulların listesi için bakınız: İsmail Hakkı, *Talim ve Terbiye'de İnkılâb*, Kütüphane-i İslam ve Askeri, İstanbul 1329, s.221-222.

60 İsmail Hakkı'nın temennisi çok kısa bir zaman sonra gerçekleşmiş, Darülmualimin ve Sultanî öğrencilerine silah verilmesi kararlaştırılmıştır: “Nihayet çok zamandır izhar eylediğimiz temenniler bugün mazhar-ı kabul olmaya başladı. Darülmualiminlerle Sultanilere silah verilmeye karar ita edildi. Dünyanın en kadim müsellah bir milleti olan Türkler, hiç şüphe yok ki az müddet sonra yine kavî, yine silahşor, yine düşmanı gözünden vurur olacaktır.” “Mekteplerde Askerlik”, *Yeni Fikir*, C.III, Sayı 20, 15 Mart 1330/28 Mart 1914, s.646.

61 İsmail Hakkı, *age.*, s.60.

62 İsmail Hakkı, “Terbiyede İnkılab Lazım”, *Yeni Fikir*, C.II, Sayı 12, Haziran 1329.

İsmail Hakkı'ya göre, mahalle mektebi de, meşrutiyet mektebi de cumhuriyet okulu da gerçekte eğitim kurumu sayılamaz. Ona göre, amaç toplumun ihtiyaçlarından doğan üretici, müteşebbis okulu kurmaktır. Bu sebeple sık sık taklitçilikten şikâyet eder. Türkiye'deki eğitim anlayışının daima ölçü olabilecek prensiplerden uzak olduğu kanaatinde. İsmail Hakkı, taklitçilikten şikâyetçi olmasına rağmen Alman, Fransız ve İngiliz eğitim sistemlerinin çeşitli yönlerden üstünlükleri olduğunu kabul eder ve bu üstün tarafların alınabileceğini söyler.⁶³ Onun gerçekte karşı olduğu şey, körü kötüne taklitçiliktir. Bir ülkede eğitim sistemi o toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek bir şekilde tasarlanmalıdır düşüncesinde olan İsmail Hakkı, iyi incelenmek ve Türkiye'nin şartlarına uygun hâle getirilmek şartıyla Avrupa'nın eğitim sistemlerinden faydalanmak gerektiği düşüncesine, prensip olarak, karşı çıkmaz.

Osmanlı eğitim anlayışında köklü bir reform yapmak gerektiğini düşünen İsmail Hakkı, herkesin eğitim konusunda bir şeyler söylediğini, eğitimde reform istediğini ancak, eğitim reformundan çoğunluğun öncelikle mektep açmayı anladığını söylemektedir. Ona göre, eğitimin amacı okuma yazma öğretmek değildir, iş hayatı için, yükselmek için lazım olan yolları göstermektir. Anne-babalar, öğretmenler uslu çocuk yetiştirmek isterler ama pısrık, korkak, durgun, boyun eğen insanlar yetiştirdiklerinin farkında değildirler. İsmail Hakkı, onların bu yanlış terbiye anlayışlarının, imanları kadar sağlam olduğunu ve bunların değiştirilmesi için inkılap yapmak gerektiğini düşünmektedir.⁶⁴

İsmail Hakkı, mekteplerimizde der, terbiyeli, hafızası kuvvetli, parlak ifadeli gençler yetişiyor ancak memleketin asıl ihtiyaç duyduğu faal, girişimci, cesur adamlar yetişmiyor. Ona göre bu durumda tek bir şey yapılmaktadır: Programları değiştirmek. Ancak program değiştirmenin adam yetiştirmekte işe yaramadığı anlaşılmıştır. Fransa'dan alınan eğitim programlarının Türkiye'nin bu memleketin eğitim anlayışında esaslı hiçbir olumlu değişikliğe yol açmamıştır İsmail Hakkı'ya göre yabancı ülkelerden program aktarmak çok doğru bir tercih değildir. Bırakın Fransa gibi eğitimde pek de ileri sayılamayacak bir ülkeyi, Amerika gibi bu konuda gelişmiş bir ülkenin en son programları da getirilse boştur, der. İsmail Hakkı'nın bu şekilde düşünmesinin sebebi, eğitim kalitesini programlara bağlayan anlayışa inanmamasıdır. Ona göre eğitimin kalitesini belirleyen programlar değil, daha gizli, daha kuvvetli damarlardır. Bu ise programlarla, hafızayla, kitap yapraklarının kalınlığıyla ilgili bir şey değildir. Bu öyle bir şeydir ki türüne göre bazen en iyi programları takip eden bir mektepte en âdi en basit bir sorunu tahlilden, en küçük bir teşebbüsü yapmaktan aciz adamlar yetişir, demektedir. Bazen de en kötü programı uygulayan, en az bilgi veren bir mektepten sağlam kafalar, demir eller, yüksek seciyeler, yüce emeller çıkar. İsmail Hakkı, bunun terbiye yöntemlerine, okulun "usul-i inzibat"na bağlı olduğunu söylemektedir. Dikkat çekici olan nokta, yazarın "usul-i inzibat"tan öğrencilerin hareketlerine verilen hürriyeti anladığını söylemesidir.⁶⁵

İsmail Hakkı, İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında halka genel eğitim vermek amacıyla açılan gece dersleri hakkında değerlendirmeler yaparken halk eğitiminden ne anladığını açıklar ve bu konuda dönemin yaklaşımını eleştirir. Türk Ocağı'nda 1913'te yaptığı "Terbiye-i avam" başlıklı

63 Necmettin Tozlu, "İsmail Hakkı Baltacıoğlu", *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünürleri-Cumhuriyet'ten Günümüze Bilimsel Felsefi Düşünce Temsilcileri*, Cilt 4-A, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015, s.2336.

64 Akyüz, *age.*, s.314.

65 İsmail Hakkı, *age.*, s.15-16.

konuşmasında, gece derslerinin cahil halkı eğitmek düşüncesiyle açıldığını ancak kısa süre sonra kaldırıldığını söylemektedir. Gece derslerinin öğretmen yok, halkta heves yok gibi sebeplerle kaldırıldığını söyleyen İsmail Hakkı, asıl sebebin halk eğitimi konusunu bilmemek olduğunu söyler: “Biz sanıyorduk ki hamallara, satıcılara, biraz alfabe, kıraat okutuvermekle onların seviyesini yükseltmiş, onları eğitmiş olacaktık. Fakat hadiseler bizi yalancı çıkardı. Çünkü ne o hamallar derse devam ettiler ne de okuyanlar biraz olsun değişti.” İsmail Hakkı’ya göre halk eğitimi bu şekilde yapılamaz. Hele bizim gibi bedenî, zihnî çöküşlere uğramış bir memlekette der, halk eğitimi, halkın çürüten ciğerlerini, kuvvetsiz bacaklarını kurtarmak, kuruyan azmini, teşebbüsünü canlandırmak, kör gözlerini açmaktır. İşte bu memlekete lazım olan halk eğitimi budur; okuma yazma öğretmek değildir.⁶⁶ Ona göre, halkın terbiyesini bozanlar camilerdeki “câhil” vaizlerdir. Bunlar der, halka miskinliği, dünya hayatından nefreti, miskin bir kanaati, tembelliği din ve ahlak olarak telkin etmektedirler. Halkın üzerinde etkili olan eğitimciler değil, bu “câhil” vaizlerdir.⁶⁷ İsmail Hakkı’ya göre halkı bu sosyal çevreden kurtarmadan Türkiye’de halk eğitimi konusunda başarılı sonuçlar almak mümkün değildir.

İkinci Meşrutiyet döneminin üzerinde durulması gereken eğitimcilerinden biri de Nüzhet Sabit’tir. Öğretmen-eğitimci kimliğiyle daha çok, Osmanlı eğitiminin en önemli sorunlarından biri olan alfabe konusuyla ilgilenmiştir.⁶⁸ Hilmi Ziya Ülken, Nüzhet Sabit’in çöküş yıllarının en dikkate değer simalarından biri olduğunu söylemektedir. Hilmi Ziya’ya göre Nüzhet Sabit milliyetçi, vatancı bir sosyalisttir. Ülken’in, şu cümlesi çok dikkat çekicidir: “Onun insani vatancılığı tabii sonuç olarak sosyalizme ulaşmış fakat bu hâl onun milli duygusunu azaltmamıştır.”⁶⁹ Nüzhet Sabit de her ülkenin şartlarının birbirinden farklı olduğunu dolayısıyla eğitim sorunlarının da ülkeden ülkeye farklılık göstereceği kanaatinde olanlardandır. Ona göre bir eğitimci, eğitim sorunlarına kendi toplumunun ihtiyaçlarına göre çare bulmalıdır. Her millet kendi eğitim teorisini geliştirmek zorundadır. Nüzhet Sabit’e göre bir eğitim teorisinin herhangi bir ülkede kabul edilmesi için uygulanıp sonuçlarının görülmesi gerekmektedir.⁷⁰

Sabri Cemil de eğitimle Osmanlı devletinin geleceği arasında hayati bir paralellik gören aydınlardandır. 1910’da kaleme aldığı *Amelî Fenn-i Tedris* isimli kitabında “malumat-ı medeniyesi” zayıf olan milletin çocuklarının pek çok şeyi niçin yaptıklarını bilmeden yapacaklarını söylemektedir. Sabri Cemil’e göre malumat-ı medeniyenin öncelikli amacı özellikle köylerde ciddi bir vatan sevgisinin telkin edilmesidir.⁷¹

Halid Tefvik de, 1910’da medeni ihtiyaçlarımızdan birincisini mektep teşkil eder, demek, okulla medeniyet arasında kuvvetli bir bağ kurmaktaydı. Ona göre mektep bir milletin mutluluğunu sağlayan ve geleceğini hazırlayan yegâne vasıta. Mekteplerin en önemli vazifesi vatanın geleceği için bilim ve fenle dolu yorulmak bilmez kafalar hazırlamaktır. Halid Tefvik, madem biz de ilerlemek, gelişmek, uluslararası başarılarımızı tahkim etmek ve barışın devamını istiyoruz,

66 Akyüz, *age.*, s.299.

67 Akyüz, *age.*, s.300.

68 Bakınız: Nüzhet Sabit, “Alfabe Meselesi”, *Muallim*, No.19, 15 Şubat 1334, 665-668; “Alfabe Meselesi II”, *Muallim*, No.21, 15 Nisan 1334, s.743-756.

69 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 2001, s.342.

70 Cüneyd Okay, *Bir Meşrutiyet Aydını Selim Sabit, Hayatı-Kişiliği-Fikirleri*, Akçağ, Ankara 2001, s.193.

71 Füsun Üstel, “II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, C.I, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 171.

o halde mektep meselesini göz önünden uzak tutmamalı ve vatan evlatlarının mektepten en iyi şekilde yararlanmalarını sağlamalıyız, demektedir.⁷²

Eğitimin milli hedefleri olması gerektiğine inanan aydınlardan biri de Halide Edip'dir. O, eğitimin çocuklara insanlıkları ve milliyetleriyle iftihar edecek bir düşünce biçimini yerleştirmesinden yanadır. Eğitimin amacı çocuklara şahsi ve milli, bükülmez, kırılmaz bir kendine güven duygusu vermek, aşağılamalara karşı eğilmez bir irade tesis etmektir.⁷³

Halide Edip, İkinci Meşrutiyet döneminde eğitim sahasında, Maarif Nazırlığına birbiri ardınca tanınmış adamlar getirilmesine rağmen, arzu edilen seviyeye gelineemediğini belirtmektedir. Dönemin Maarif nazırlarından Emrullah Efendi'yi ve Şükrü Bey'i diğerlerinden ayıran Edip, ilkini eğitim konusunda fikri en açık olan Maarif nazırı olarak, ikincisini ise ilköğretim sahasını geliştirdiği için takdir eder. Ancak ona göre, Şükrü Bey'in en büyük zaafı nitelikten ziyade niceliğe önem vermesidir.⁷⁴ Mehmet Zeki de Halide Edip gibi yapılan bütün fedâkârlıklara rağmen İkinci Meşrutiyet devrinde Osmanlı eğitiminin arzu edilen seviyeye bir türlü gelemediği kanaatinde-dir.⁷⁵

İkinci Meşrutiyet dönemi aydınları arasında eğitim sorunlarıyla ülkenin ve milletin kaderi arasında sıkı irtibat görenlerden biri de M. Şemseddin'dir. Ona göre çocuklarına iyi eğitim veren milletlerin geleceğinden endişe duymasına gerek yoktur. Ancak tersi bir durum ülkeyi felâkete sürüklemek demektir. Buna rağmen milletin hayatıyla çok büyük ilgisi olan eğitim konusunun hiçbir memlekette Türkiye'de olduğu kadar ihmal edilmediği kanaatinde-dir. M. Şemseddin de dönemin eğitim üzerine yazan pek çok aydını gibi Bulgarların eğitim konusunda aldıkları mesafeden gıptayla bahsetmektedir. “*Düne kadar zîr-i hâkimiyetimizde*” yaşayan Bulgarlar bile der, muntazam mektepleri, iyi düzenlenmiş programları ve muktedir, eğitim yöntemlerini iyi bilir öğretmenler yetiştirmek konusunda yüzümüzü kızartacak “*harikalar, terakki ve tekâmüller*” gösterdikleri halde bizde iyiye işaret bir hareket ortaya çıkmamasını bilmem neyle açıklamalıyız. M. Şemseddin, bu ne yaman bir uyku, ne korkunç bir gaflettir, diye sormaktadır.⁷⁶ Eğitim konusunda âileye büyük görev düştüğünü söyleyen yazar, Osmanlı toplumunda bunun idrakinde olan ailelerin sayısının azınlıkta kaldığı kanaatinde-dir. Ayrıca öğretmenlerin eğitim yöntemlerini iyi bilmesi gerektiğini, pedagoji ilminden habersiz kimselerin çocuklara bir faydasının dokunamayacağını ifade etmektedir.⁷⁷

Son dönem Osmanlı aydınları içinde kendine has düşünceleriyle çağdaşlarından ayrılan Prens Sabahattin, eğitim konusunda yaygın görüşün dışında kalan fikirlere sahiptir. Eğitimin yaygınlaşmasını imparatorluğun kurtuluşu için tek çare olarak gören aydınları ve İttihat Terakki'yi eleştirir. Ona göre dün nasıl Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet ilan edilerek memleket kurtulur sanıldıysa bugün de felaketlerimiz cehalettedir, ahaliyi aydınlatarak geleceğimizi kurtarabiliriz, sanılmaktadır. Hükümet ve kanunlar gibi eğitim konusu da bir sebep değil sonuçtur. Aydınlarımız

72 Ercan Uyanık, “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Eğitim Politikaları (1908-1918), *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 42, Sayı 2, Haziran 2009, s.77.

73 Halide Edip, “Selim Sırrı Bey'e” *İçtihad*, No: 96 s.2152.

74 Halide Edip Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, Can Yayınları, İstanbul, Ağustos 2014, s.234-235.

75 Mehmed Zeki, “Vekâyi-i İktisâdiye ve Mâliye”, *Âlem*, 18 Temmuz, 1330, No.110, s.287.

76 M. Şemseddin [Günaltay], “Talim ve Terbiye Meselesi”, *Sebilü'r-Reşad*, 4 Şaban 1330/5 Temmuz 1328/18 Temmuz 1912, Cilt 1-8, Aded 20-202, s.379-380.

77 M. Şemseddin [Günaltay], “Talim ve Terbiye'de Mektepler”, *Sebilü'r-Reşad*, 2 Ramazan 1330/2 Ağustos 1328/15 Ağustos 1912, C.1-8, Aded 24-206, s.460-462.

nazarında sosyal meselelerimiz bir eğitim meselesinden ibaret görülmektedir. Bütün sorunların eğitimin yaygınlaştırılmasıyla çözüleceği zannedilmektedir. Prens Sabahattin, ülkenin geri kalmışlığı ile harfler arasında bir irtibat gören aydınları da eleştirir. Ona göre okuyup yazmayı kolaylaştırmak ve bunu hızlandıracağı düşüncesiyle harfleri tadil etmek veya yeni harfler almakla memleketin terakkisi arasında irtibat kurmak doğru değildir.⁷⁸

Tanzimattan sonra pek çok yeni okul kurulmuş ancak ülkeye yeni bir eğitim anlayışı girmemiştir, Prens Sabahattin'e göre. Ona göre, Fransız eğitim sisteminin örnek alınması da büyük bir hatadır; zira bu yüzden kitaplara ve teorilere dayalı bir öğretim, kışla hayatına benzer bir eğitim sistemi kurulmuştur.⁷⁹ Prens Sabahattin'in Fransız eğitim sistemine karşı olmasının sebebi onun, Anglo-Sakson eğitim anlayışının daha doğru olduğuna inanmasıdır. Ona göre Türkiye'nin terakkisi için bu daha makul bir tercihtir. Kaldı ki Osmanlı çocuklarının üzerindeki atâletten kurtulması şahsî girişimciği esas alan bir eğitim anlayışıyla mümkün olabilir düşüncesindedir.

Prens Sabahattin de, II. Abdülhamid döneminin eğitim anlayışını eleştirenlerdendir. Ona göre, Tanzimat döneminde kurulan eğitim sistemi yeni zamanın ihtiyaçlarını anlayacak bir nesil yetiştirmiş ancak II. Abdülhamid, okul programlarından şahsiyeti kuvvetlendirecek her türlü fikrî unsurları çıkartmıştır. Bugünkü sefaletimiz der, kelimenin bütün kuvvetiyle bugünkü terbiyemizin çürüklüğünden gelmektedir. Bir memleketin kurtuluşu eğitimine bağlıdır; eğer eğitim sağlam bir yolda yürütülemezse başka konulardaki ıslah tasarıları kâğıt üzerinde kalmaya mahkûmdur. Eğitimin temelini okul ve aile oluşturur. Oysa bunlar bizde kendilerinden beklenen görevi yerine getiremiyorlar. Eğitimin temel amacı çocukların hem beden hem de düşünce, ahlak yönünden yeteneklerinin gelişmesini sağlamaktır ancak mekteplerimiz bunları ihmal ediyor, çocuklara girişkenlik, bağımsızlık düşüncesi yerine görenekler ve esarete boyun eğme öğretiliyor.⁸⁰

Prens Sabahattin, daha önce de ifade edildiği gibi, Osmanlı çocuklarının müteşebbis bir ruhla yetişmeleri için Anglo-Sakson eğitim felsefesinin alınması gerektiği kanaatindeydi. Bu sayede bizim çocuklarımız da okullarından mezun olduklarında kimsenin yardımına ihtiyaç duymaksızın ekmeklerini kazanabileceklerdir. O da çağdaşları gibi Türk çocuklarının öncelikle memuriyete yönelmelerini yanlış bulmaktadır. Türk çocukları da devlete muhtaç olmadan ticaret, sanayi, tarım alanlarında hayatlarını kazanabilmelidir. Ona göre "Terbiye-i milliyemizin mihveri görenekten teşebbüse çevrilmeli"dir.⁸¹

Eğitim sistemindeki aksaklıkların çözümünü de "teşebbüs-i şahsi"ye bağlayan Prens Sabahattin, okullarda insanların en değerli vakitlerinin boşa harcandığını ve kişiliği ezen bir kışla hayatı yaşandığını söylemektedir. Bu okullardan ancak her türlü zillate katlanan âciz memurlar yetişir. Hâlbuki der, bize hayatın her dalında korkusuzca çalışacak adamlar lâzımdır. Okumuşların hepsi bir taraftan aldıkları maaşla geçinmekte, Avrupa'ya gönderilen öğrencilerimiz bile tüketici olarak dönmektedir. Ayrıca iyi memur ve iyi öğretmen olmak için Avrupa'ya gitmeye gerek yoktur, ders kitaplarının düzeltilmesi kâfidir. Elbette Avrupa'ya öğrenci gönderilmelidir fakat bu

78 Osman Kafadar, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, İstanbul, 2006, s.247.

79 Mustafa Ergün, "Prens Sabahattin Bey'in Eğitim Üzerine Düşünceleri", *Kuramsal Eğitimbilim*, 1 (2), 1-9, 2008, s.8.

80 Ergün, *agm.*, s.6

81 Ergün, *agm.*, s.7

öğrencilerin üretici/girişimci olarak dönmelerine izin verilmelidir.⁸²

Tevfik Fikret de İkinci Meşrutiyet döneminde eğitim konusundaki görüşlerini sık sık kamuoyuyla paylaşan aydınlar arasındadır. Fikret, Galatasaray Sultanisinde müdür olduğu zamana kadar Robert Kolej'deki 15 yıllık öğretmenliği sırasında Amerikalılar tarafından bu okulda uygulanan “iş eğitimi” ve hayata göre eğitim prensiplerine dayanan Anglo-Sakson eğitim anlayışını yakından tanıma imkânı bulmuştur. Bu eğitim tarzını Osmanlı mekteplerinde Tanzimat'tan beri uygulanmakta olan ve bilgiyi merkeze alan Fransız eğitim modelinden daha başarılı bulur. Fikret'e göre de amaç terakki ve medeniyettir. Ona göre bu amaca ulaşmanın tek yolu vardır: Gençleri pratik hayata hazırlamak. “Erbab-ı fenden ziyade iş adamı” yetiştirmek ve bu maksada yönelik “ihtiyacât-ı hazıramıza muvafık” mektepler açmak. Fikret, bu düşüncelerle “yeni mektep” adında bir okul kurmayı bile tasarlar.⁸³ 29 Kânun-ı sâni 1324 (1909) tarihli *Tanin*'de Fikret'in yeni mektebi hakkında bilgi verilir: “Ciddi Bir Teşebbüs Yeni Mektep.”⁸⁴ Ancak Fikret'in yeni mektep projesi hayata geçirilemez. Fikret'in “yeni mektep” projesindeki eğitim görüşlerine gelince ilk ilke şudur: “Tahsil bir gaye değil vasıta.” Fikret'e göre öğrenciye yük olan lüzumsuz bilgilerden kaçınmak gerekir. Çocuklara sadece onların yarınki hayatlarına yararlı olacak bilgiler verilmelidir. Ezberin ve öğrencileri uyuşturan eğitim yöntemlerinin yerine sınıf konuşmaları ve uygulamaları konulmalıdır. Fikret, yeni mektebin kuruluş amacını “sağlam karakterli gençler yetiştirmektir” diye açıklamaktadır. Bu mektepte zihni ve ahlaki eğitimin yanında beden eğitimine de önem verilecektir. Ayrıca sanat eğitimiyle gençlerin olgunlaşması sağlanacaktır. Öğretim süresi sekiz yıl olacak yeni mektepte, ilk sınıflardan itibaren el işlerine önem verilecek, çocuklara demircilik, marangozluk, duvarcılık vs. aletlerinin kullanımı öğretilecektir.⁸⁵

Tevfik Fikret, Osmanlı toplumunun yükselişini yeni bir insan tipinin yetişmesine bağlamaktadır. Ona göre tek çare milletin kültür seviyesini yükseltmek, aydın, yaratıcı ve müteşebbis gençler yetiştirmektir. Fikret, mevcut Osmanlı resmi mekteplerinin çok uzun ve yorucu olduğunu düşünmektedir. Bu okulların gençleri hayata hazırlayamadığını, zaman kaybından başka bir işe yaramadıklarını söylemektedir. İşte onun yeni mektebi, günün ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde tasarlanacaktı. Yeni mektep, bilim ve bilgi adamı değil iş adamı yetiştirecek, bıktırarak değil yaptırarak öğretecektir. Çocukların eğitiminde duygu düşünce ve beden gelişimleri birlikte düşünülecektir. Akıl ve ahlak eğitimine ağırlık verilecek, çocukların duygusal gelişiminin sağlıklı olmasına özen gösterilecektir. Çocukların yeteneklerinin ortaya çıkarılması yeni mektebin amaçları arasında olduğu için, resim ve müzik dersleri vasıtasıyla sanat eğitimine ve yaratıcılık konusuna ağırlık verilecektir. Okulun İstanbul'a üç dört saatlik bir mesafede, kolaylıkla ulaşılabilecek, en az bin dönümlük bir araziye kurulması planlanıyordu. Bu arazi; ağaçları, çayırı ve tarlalarıyla en iyi sağlık şartlarını bir araya getiren bir çiftlik olacaktı. Burası, binaları, spor salonları ve iş atölyeleri

82 Ergün, *agm.*, s.7; Ayrıca bakınız: Prens Sabâhâddîn, *Türkiye Nasıl Kurtulabilir? ve İzah'lar*, Yayına Hazırlayan, Fahri Unan, Ayraç Yayınevi, Ankara 1999, s.53; Prens Sabahattin için ayrıca bakınız: Nevin Güngör Ergan, “Prens Sabahaddin”, *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünceleri-Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri*, Cilt 1, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015, s.509-527.

83 Tevfik Fikret'in Yeni Mektep tasarısıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Tevfik Fikret, *Yeni Mekteb*, İstanbul 1325; ayrıca bakınız: Cahit Kavcar, “Tevfik Fikret'in Eğitimciliği ve Yeni Mektep”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 3, Ankara 1972, s.111-136; M. Rahmi, “Yeni Mekteb'ler”, *Türk Yurdu*, 5 Mayıs 1332, C.10, Sayı 109, s.71-74.

84 *Tanin*, 29 Kânun-ı sâni 1324/6 Şubat 1909.

85 Kafadar, *age.*, s.232-234.

ile tam anlamıyla bir eğitim sitesi olarak planlanmıştır. Okula, sekiz-oniki yaşları arasındaki çocuklar kabul edilecek, toplam öğrenci sayısı 150 ila 200 arasında değişecek ve okulun eğitim dili Türkçe ve İngilizce olacaktır.⁸⁶ Fikret'in yeni mektebi, ülkeyi hızla ayağa kaldıracak yeni insan tipini gerçeğe dönüştürecek bir hayalin ürünüdür. O, Osmanlı toplumunun girişimci ruhla yetişen nesiller tarafından ihyâ edileceğine inanmaktadır. O da Osmanlıların bir atalet içinde olduklarından yakınmakta, hayatın gerçekleriyle bağdaşmayan bir eğitim anlayışının Türkiye'nin kalkınmasına katkısı olamayacağını düşünmektedir.

Eğitim kurumlarında aldığı pek çok görevden sonra, İkinci Meşrutiyet devrinde Kastamonu mebusu olan İsmail Mahir Efendi de dönemin eğitim sorunlarına eğilen isimlerdendir. 14 Temmuz 1914'te Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşmada iş eğitimi ile yetiştirilmiş köy öğretmeninin taslağını çizmiştir.⁸⁷ Ona göre köy eğitimi bir bütün olarak ele alınmalıdır. Bunun ilk şartı çok sayıda öğretmen yetiştirmektir. Bunun ilk çaresi de uygulanmakta olan yöntemlerin terk edilmesidir. Her vilayet ve sancakta/kazada tarım işlerine elverişli yatılı öğretmen okulları açılmalı, buralara her köyden en az bir kız, bir erkek çocuk alınıp bu çocuklar kendi köyleri için yetiştirilmelidir. Bu arada köylüler de kendi okul binalarını yapıp hazırlayacak, okula ayrılan tarlaları işleyip öğretmenlerin maaşlarına kaynak oluşturacak araçları yaratmış olacaklardır.⁸⁸ Eğitim konusunun en temel problemlerinden birinin öğretmensizlik olduğunu söyleyen İsmail Mahir Efendi, bu eksikliğin Avrupa'dan öğretmen getirilerek çözülebileceği kanaatindedir. Ona göre Osmanlı eğitiminin önemli sorunlarından biri de öğretmenlerin öğretmenlik dışında işlerle de uğraşmalarıdır.⁸⁹ Meclis-i Mebusan'da yaptığı başka bir konuşmasında ise, bütün mekteplerin Maarif Nezaretine bağlı olmamasının yanlışlığından bahsetmektedir. Bunun eğitim düzenini "çorba"ya döndürdüğünü, eğitimin sadece bir nezaretin idaresinde olması gerektiğini, harbiye ve bahriye mektepleri dışındaki bütün sivil mekteplerinin Maarif Nezaretine bırakılmasının doğru olacağını söylemektedir.⁹⁰ Harbiye ve bahriye mektepleri dışındaki bütün eğitim kurumlarının Maarif Nezaretine devredilmesini söyleyen İsmail Mahir Efendi, tevhid-i tedrisat düşüncesinin de öncülerinden biridir. Köylülerin eğitimi ve köy öğretmenlerine dair fikirlerinden hareketle onu, Cumhuriyet döneminin önemli, önemli olduğu kadar da tartışmalı kurumlarından biri olan Köy Enstitüleri'nin de öncüsü saymak mümkündür.

Hasan Sermed'e göre "bizde" nitelikli adam yetiştirilememesinin çeşitli sebepleri vardır. Ona göre öncelikle "bizde" 1840 ila 1870 seneleri arasında Alman milletini yapan muallimler yoktur. Böyle muallimler yetiştirmek için gerekli yöntem de teşebbüs de mevcut değildir; üstelik öğretmen olarak yetiştirilecek öğrenci bulunamamaktadır. Ona göre bir okul açılıp birkaç kitap ve harita temin edildikten sonra birkaç da öğrenci bulundumu artık her şey olmuş bitmiş her şey öğrenilmiş kabul edilmektedir. Üstelik der, başımıza gelen felaketleri unutmak gibi bir lakaytlık içindeyiz.⁹¹

86 Cahit Kavcar, *Edebiyat ve Eğitim*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s.28-29.

87 *Takvim-i Vekayi*, 1 Temmuz 1330, Numara 1877; ayrıca bakınız: "M. Rauf İnan, "İsmail Mahir Efendi'nin Osmanlı Meclisindeki Konuşması", *Köy ve Eğitim*, Aralık 1954, s.135-140; konuşmanın sadeleştirilmiş şekli için bakınız: Cavit Binbaşıoğlu, *Başlangıcından Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2014, s.328-334.

88 Binbaşıoğlu, *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi*, s.145.

89 Senem Gönenç, "Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendi'nin Eğitime Dair Görüşleri" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 205, Ağustos 2013, s.6.

90 Gönenç, *agm.*, s.20

91 Hasan Sermed, "Adam Yetiştirmek", *İctihad*, 12 Ağustos 1330, No. 17, s.313.

Hasan Sermed'e göre, Osmanlı eğitiminin ciddi sorunlardan biri de dille ilgilidir. Hem devlet okullarında hem de özel okullarda Türkçe mi, Osmanlıca mı artık her neyse bir şey okutuluyor, ancak öğrenciler yedi sekiz sene eğitim-öğretimden sonra birkaç sene de kalemlere devam ettikleri hâlde akıllarına gelen şeyleri doğru düzgün yazamıyorlar, demektedir.⁹²

İkinci Meşrutiyet dönemi aydınları arasında eğitim sorunlarına dair düşünceleri dikkat çekenlerden biri de Celal Nuri'dir. Celal Nuri'ye göre memleketin bir an evvel terakki etmesi için eğitimin yaygınlaştırılması gerekmez. Celal Nuri de okullaşma oranındaki artışla medeniyet arasında güçlü bağlar olduğunu düşünenlerdendir. Halk eğitimine büyük önem veren yazarın, bu konuda özellikle romanlara biçtiği rol dikkat çekicidir. Memleketin ihtiyaçlarından biri de realist romandır. Zira aynen tıpta olduğu gibi teşhis tedaviden önce gelmektedir; bizde sosyoloji, psikoloji gibi bilimler gelişmediği için ruhi hastalıklardan ilkin roman haber verecek, sosyoloji ve psikolojinin yapması gerekeni yapacaktır, demektedir⁹³ Celal Nuri, okulsuz hiçbir şeyin düzelmeyeceğine inanmaktadır ancak ona göre, eğitim sistemi nakilcilikten kurtarılmadan okul sayısını artırmak bir sonuç vermeyecektir. Milleti manasını bilmediği, hazmedemeyeceği şeylerle oyalamanın bir anlamı yoktur; halka az fakat yararlı bilgiler lazımdır. Eğitim, insanları hayata hazırlayacak bir düzene göre tanzim edilmelidir. Tuhaf olan şey, Celal Nuri'nin halka az fakat faydalı bilgiler verilebildiği takdirde kısa zamanda millette bir uyanış⁹⁴ olacağına inanıyor olmasıdır. Yazarın, az fakat faydalı bilimler derken tam olarak neyi kastettiğini anlamak mümkün değildir, nihayet bu oldukça subjektif bir yaklaşımdır ve ölçülebilir verilere dayanmamaktadır. Ancak Celal Nuri'nin İkinci Meşrutiyet dönemi Osmanlı eğitiminin genel sorunlarına dair çok önemli tespitleri olduğunu vurgulamak gerekir. Öncelikle Celal Nuri de, dönemin çoğu Batıcı düşünürü gibi Osmanlı eğitiminin koyu bir taassubun baskısı altında olduğu kanaatindedir.⁹⁵ Dolayısıyla eğitimde inkılap yapılmasını istemektedir.

Celal Nuri, İkinci Meşrutiyet dönemi eğitim sisteminin türlü yetersizlikleri bulunduğunu, ciddi bir yenilik yapılmadan bu sistemden başarı umulmaması gerektiğini söyler. Ona göre Maarif Nezareti, mevcut hâliyle iş göremez bir vaziyettedir. Yeni bir maarif teşkilatı oluşturulmadan eğitim sorunlarına çare bulunamaz. Ancak yeni teşkilattan kastedilen şey maarif teşkilatında bir ıslahat yapmak değil, sil baştan yeni bir teşkilat kurmaktır. Bunu için Avrupalı uzmanlara ihtiyaç vardır. Celal Nuri, Osmanlı eğitiminin başarılı sonuçlar vermesi için Avrupalı bir kafaya ihtiyaç olduğu düşüncesindedir. Mevcut eğitim sisteminin ilkel bir durumda olduğunu, sorunların ehil bir doktor titizliği ile teşhis edilmesi ve ilacın Avrupa'dan alınması gerektiğini söylemektedir. Medreseler iyi durumda değildir; hürriyetin ilanından sonra bilhassa yüksekokullar iyice bozulmuştur; hele ilköğretim yok mesâbesindedir.⁹⁶

92 Hasan Sermed, *agm.*, s.313, Bu konuda bir örnek olarak *Talebe Defteri* dergisinin açtığı yazı yarışması ve "endişe verici" sonuçları için bakınız: "Türkçe Kitabet Dersi Mekteplerimizde Ne Haldedir?" *Talebe Defteri*, C.1, No.22, s.353; "Türkçe Kitabet Dersi Mekteplerimizde Ne Haldedir II?", *Talebe Defteri*, C.1, No.23, s.369-371.

93 Celal Nuri [İleri], "Hüseyin Rahmi", *Âtı*, 13 Kânun-ı sâni 1334.

94 Celal Nuri [İleri], *Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye*, İstanbul 1331, s.193.

95 Celal Nuri [İleri], "Darü'l-Fünûn Tâlebâtı ve Talebesi", *Âtı*, 25 Eylül 1334; Celal Nuri, bütün sorunların kaynağı olarak "...adâb-ı kadîmemizi muhafazada, âdâb-ı Garbiyyeyi kabulde gösterdiğimiz tereddüd ve atâlet"i görüyor. Ona göre, bu durum "tedenni-i ictimâiyemiz" in yegâne sebebidir. Bakınız: *1327 Senesinde Selanik'de Münakid İttihad ve Terakki Kongresine Takdim Ölan Muhtradır*, Müşterekü'l-Menfa'a Osmanlı Matbaası, İstanbul 1327, s.34.

96 Celal Nuri [İleri], *age.*, s.192-193.

Celal Nuri, Osmanlı toplumundaki sorunların pek çoğunun kaynağının kadınların aşağılanmasından kaynaklandığı düşüncesindedir. Kadınları bir eşya gibi görmekten vazgeçilmeli, kadınlar da sosyal hayata katılmalıdır. Ona göre Batılı kadının gelişiminin başlıca sebepleri fikrî gelişim ve iktisadi değişmedir. Kadınları bugünkü hâle getiren cehalet ve istibdattır. Kadını toplum hayatının temeli olarak gören Celal Nuri, devletin kurtuluşu için ordudan, okuldan evvel onların vaziyetinin ıslah edilmesi gerektiğine inanmaktadır. Zira onlar çocukları, çocuklar da yarın devlet ve milleti ıslah edeceklerdir. Ancak şimdilik teknik konularla ilgilenen kadınlara değil, ailede iyi nesiller yetiştirecek kadrolara ihtiyaç vardır. Bu sebeple kızların eğitiminde milli terbiye esas olmalıdır, demektedir.⁹⁷

Celal Nuri'ye göre kadınlar toplum hayatında erkekler ile eşit haklara sahip olmalıdır. Bu düşüncesini İslamî argümanlarla açıklar ve İslamiyet'te kadının erkekle eşit hukuka sahip olduğunu vurgular. Ona göre, İslam'da kadınlar için başka, erkekler için başka hukuk yoktur.⁹⁸ Kadınlar konusunu işlerken dinî referanslara başvurmasının sebebi, büyük ihtimalle, daha geniş bir çevreye ulaşmak düşüncesinin sonucudur. Sonuçta gelenekçi, çoğunlukla dindar bir topluma hitap etmektedir. Ancak Celal Nuri de kadının öncelikli vazifesinin ailesi olduğu kanaatinde. Henüz Osmanlı toplumunda kadınların erkeklerle birlikte iktisadi hayatın parçası olması için şartların oluşmadığını bu sebeple kadınlara erkeklerle aynı eğitimin verilmesinin doğru olmadığını düşünmektedir. Şimdilik der, her şeyden evvel zevce mürebbiye ve gelecek nesilleri yetiştirecek kadınlara ihtiyaç vardır. Unutulmamalıdır ki kadın her şeyden önce bir mürebbiye bir pedagoğdur. Bu sebeple kadınlara, iyi bir nesil psikoloji ve pedagoji açısından nasıl yetiştirilir bunu öğretmelidir. Ancak kadın bir zürriyet makinesi bir kuluçka fırını değildir, onun da kendine göre arzuları, kalbi, “şahsiyet-i insaniyesi” vardır.⁹⁹ Bu yüzden Celal Nuri, kadınlara hem kendi mutlulukları hem de gelecek nesillerin iyi yetiştirilmesi için ciddi bilgi/eğitim verilmesi gerektiği kanaatinde. Ancak, kadın eğitimi konusunda Batılı ülkelerin eğitim tarzlarının harfiyen taklit edilmesini doğru bulmaz.¹⁰⁰ Bu düşünceyle kızların yabancı okullara gönderilmesinden şikâyetçidir, ne var ki başka çare yoktur; zira “bizde maarif-i nisvaniye yoktur” der. Fakat en azından çocukların yabancı mürebbiyelere verilmemesi gerektiğini söylemektedir; çünkü ona göre her şeyden evvel, terbiyede bir millî amaç aranır.¹⁰¹ Hâlbuki yabancı mürebbiye “bizim milli gayemizi bilemez.”¹⁰²

Ahmet Cevat Emre de kadın eğitimi konusunun hayati bir öneme sahip olduğunu düşünen aydınlardan biridir. Ona göre Bizans ve İran tesirleri sebebiyle sosyal hayatın tamamen dışında bırakılan kadınlar, iyi eğitim almaz, belli bir seviyeye getirilmezlerse ülkenin bağımsızlığını korumak mümkün olamayacaktır.¹⁰³ Nezihe Muhiddin Hanım da Ahmet Cevat Emre gibi düşünmektedir. Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nin Darülfünun konferans salonunda düzenlediği bir etkinlikte yaptığı konuşmasında kadınların erkeklerle birlikte sosyal ve ekonomik hayatın gelişmesi için çalışmaları gerektiğini, bunun aksi bir durumun “tek ayakla yürümek”

97 Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1991, s.68-69.

98 Celal Nuri [İleri], *Kadınlarımız-Umumiyeti İtibariyle Kadın Meselesi Tarihi-Müslüman Türk Kadınları*, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1331,(Hicri), s.158-159.

99 Celal Nuri, *age.*, s.120.

100 Celal Nuri, *age.*, s.121.

101 Celal Nuri, *age.*, s.122.

102 Celal Nuri, *age.*, s.123.

103 Kurnaz, *age.*, s.68.

anlamına geleceğini söylemiştir. Nezihe Muhiddin'in konuşmasını nakleden Ruşen Zeki'ye göre de, gerçek terakki ve refah ancak kadınlarla erkekler arasında kurulacak olan sosyal dengeyle, kadın erkek eşitliğiyle mümkün olabilecektir.¹⁰⁴

İkinci Meşrutiyet döneminde kızların eğitimi konusuna yazılarında sık sık yer veren yazarlardan biri de Ethem Nejad'dır. Kızların eğitiminin en az erkekler kadar önemli olduğunu düşünen yazar, kız okullarında erkek okullarındaki programların uygulanmasını eleştirmektedir. Ona göre kızların hayatta başarılı olamamalarının sebebi budur. Ancak, Ethem Nejad için kızların iyi eğitim almaları demek, eşleriyle geçinmelerini ve çocuklarına iyi bakmalarını onlara öğretecek bir eğitimidir.¹⁰⁵

Açıkçası, İkinci Meşrutiyet döneminin önde gelen fikir akımlarının temsilcilerinin hepsi kızların eğitiminin toplum için önemli olduğu konusunda aynı kanaattedirler. Ancak bütün sorun kadınlara nasıl bir eğitim verilmesi gerektiği, kızların ne dereceye kadar okula gitmelerinin yeterli olacağıdır. Örneğin Yusuf Akçura, kızların yükseköğrenim görmelerinin gerekli olmadığını düşünürken, Halide Edip bu fikre şiddetle karşı çıkmıştır. Berkes'e göre, bu konuda en ciddi ve yapıcı analiz Ziya Gökalp'e aittir. Gökalp kadın hürriyeti sorunu üç ana başlık altında toplamaktadır: Kadınların sosyal hayata özellikle ekonomik hayata katılmaları, erkek ve kadınlara eğitimde fırsat eşitliği sağlanması ve evlenme, boşanma, miras hukukunda kadın erkek eşitliğinin sağlanması. Gökalp'e göre bu alanlarda kadın erkek eşitliğinin sağlanması için eğitim, hukuk ve ekonomi alanında reformlar yapılması gerekmektedir. Ziya Gökalp'in ve bu konuda onun gibi düşünenlerin fikirleri dönemin İslamcı yazarları tarafından ağır bir şekilde eleştirilmiştir.¹⁰⁶ İslamcı düşünürler, genellikle, kadının eğitimini iyi bir ev hanımlığı için gerekli görürlerken, Batıcılar, kadınların sosyal hayatın parçası olması gerektiğine, toplumun ancak kadınların erkeklerle tam bir eşitlik içinde yaşamasıyla modernleşeceğine inanıyorlardı. Batıcılar, kadınların iyi eğitim almalarının sonucunda daha modern ve batılı bir toplumun ortaya çıkacağını, örneğin eğitilmiş kadınların sayısının artmasının sonucu olarak kadınların örtünmesine gerek kalmayacağını iddia ediyorlardı. Batıcıların aksine, Türkçüler bu konuda uzlaşmacı bir tavır almışlardı. Türkçü aydınlar bu konuda da bir "Türk-İslam sentezi"nden yanaydılar. Onlara göre, Türk kadınları da Avrupa'da olduğu gibi iyi eğitim almalı, sosyal hayata dâhil olmalı ancak Türk ve Müslüman kalmalıydılar.

İkinci Meşrutiyet dönemi İslamcılarının kadınların eğitim konusundaki fikirlerine gelince İslamcılar kızların okula gitmesine karşı olmamakla birlikte kızların eğitiminin İslami ölçülere göre yapılması gerektiğinde ittifak etmektedirler. Ancak bununla tam olarak ne kastettikleri ve sınırlarının ne olduğu hakkında görüşleri açık değildir. Fakat kesin olan bir şey varsa o da İslamcılarının kadınların devlet idaresinde ve çalışma hayatında yer almasına sıcak bakmadıklarıdır. Onlar, değişen şartların Türk âilesinin temellerini sarsacağından endişe duymaktadırlar. Ayrıca onlara göre, kadın hürriyeti konusunda Avrupa'nın örnek alınması doğru değildir; zira geleneksel İslamî Türk âilesi Avrupa'dakinden daha üstündür.¹⁰⁷

104 Ruşen Zeki, "Bizde Hareket-i Nisvan", *Nevsal-i Millî*, Birinci sene, Dersaadet 1330, s.344-352.

105 İsmail Doğan, "Tanzimattan Cumhuriyete Kadın Eğitimi Düşüncesinin Gelişimi" *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 34, Sayı 1, Ankara 2001, s.66.

106 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s.448.

107 Kurnaz, *age.*, s.65-66.

İkinci Meşrutiyet dönemi aynı zamanda milliyetçi düşüncelerin yaygınlaştığı bir dönemdir. Bu dönemde Osmanlı unsurları arasında, denilebilir ki, bir milliyetçilik yarışı başlamıştır. Alkan'a göre İkinci Meşrutiyet dönemi görünüşte Osmanlılığın yeğlendiği izlenimi verse de II. Abdülhamid dönemindeki "İslam-Türk Sentezi", "Türk İslam Sentezi"ne dönüşmüştür. Bu dönemde Türklük ve Türk milliyetçiliği vurgusu hâkimiyet kazanmıştır. Ancak Alkan'a göre bu, sistematik bir ideoloji olmaktan çok inşa hâlinde bir görünüm sunmaktadır.¹⁰⁸

İkinci Meşrutiyet döneminin Türkçü aydınları¹⁰⁹ genel olarak nasıl bir eğitim sorusuna milli eğitim, "millî terbiye" cevabını vermişlerdir. Başta Ziya Gökalp olmak üzere Yusuf Akçura, Halide Edip ve Ahmet Ağaoğlu öncelikle eğitimin Türkçe yapılması gerektiğine vurgu yapmışlardır.¹¹⁰

İkinci Meşrutiyet döneminin Türkçü aydınları da tıpkı İslamcı ve Batıcı aydınları gibi eğitimle ülkenin kalkınması arasında büyük bir bağlantı kurmaktaydılar. Ancak Türkçüler için sorun sadece kaliteli eğitimle çözülemeyecek kadar büyüktü; onlar eğitimin millî olması gerektiği fikrindeydiler. Onlar da mekteplere büyük ümit bağlıyorlardı, ancak mektepleri sadece ülkenin değil milletin kurtuluşu, modern bir Türk milletinin inşası için de bir merkez olarak görüyorlardı.¹¹¹ Ahmet Ağaoğlu, her milletin mutluluk kaynağı terbiye-i milliyedir, diyor, eğitim sistemi milli esaslara göre düzenlenmemiş bir toplumun yaşayamayacağını iddia ediyordu. Ona göre, eğitimi milli esaslara göre düzenlemeyen bir kavim çölde yolunu kaybetmiş bir seyyaha benzemektedir ki her gördüğü seraba doğru koşar ve nihayet mahvolur.¹¹²

Yusuf Akçura da eğitim sorunları üzerinde duran, Osmanlı eğitiminin nasıl hâle-yola konulacağına dair düşüncelerini sık sık kamuoyuyla paylaşan aydınlardandır. O da dönemin bütün Türkçü aydınları gibi eğitimin millî esaslara göre düzenlenmesi gerektiğini düşünmektedir. Ancak en ilgi çekici fikirlerinden biri Osmanlı Türklerinin felaket sebepleri arasında bir de edebiyat hastalığı olduğunu söylemesidir. Akçura, Osmanlı Türklerinin, gerek eski medreselerinde gerek yeni mekteplerinde eğitime dair kitap ve dergilerde şimdiye kadar görülen hep edebiyat yani hayaldir. Bu memlekette doğru adam yetişmemesinin sebeplerinden biri de kötü terbiyedir. Fikir sahasında çalışanlarımızın hepsi şair veya ediptir. Bizde doktor, mühendis, mimar, asker işini gücünü bırakır şiir veya hikâye yazmakla uğraşır; nazırlarımız, valilerimiz, mebuslarımız, muallimlerimiz de böyledir. Eğer der, eğitimcilerimiz bu edebiyat hastalığının önünü almazlar, bu hastalığa bir ilaç bulamazlarsa ilerideki sosyal ve siyasal hayatımızın yaşayan bir hakikat değil

108 Mehmet Ö. Alkan, "Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, C.I, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.394; Çok çarpıcı bir örnek olarak, Ömer Seyfettin'in, "Türklük nedir, Türklüğün maksadı nedir...? İşte bu küçük kitap size o âlî ve mukaddes şeyin büyüklüğünü tarif edecek" diye takdim ettiği, kitabına bakılabilir: Ömer Seyfettin, *Mekteb Çocuklarında Türklük Mefkûresi*, Çocuklar Dünyası Neşriyatından, Aded 19, İstanbul, tarihsiz; ayrıca, Ömer Seyfettin, *Türklük Üzerine Yazılar*, Derleyen ve hazırlayan: Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara 1993, s.78-93.

109 II. Meşrutiyet dönemi Türkçülerinin görüşleri için bakınız: Safa, *age.*, s.54-58; Yusuf Akçura'nın hayatı ve fikirleri hakkında bir değerlendirme için bakınız: Nevzat Kösoğlu, "Yusuf Akçura", *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünürleri-Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri*, C.1, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015, s.485-507.

110 Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s.132

111 Nâfi Atuf, "Maarifimiz Hakkında", *Türk Yurdu*, 19 Mayıs 1332/1 Haziran 1916, C. 5, Sayı 110, s.94'ten aktaran, Gündüz, *II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları*, s.410.

112 A.Y. [Ahmed Agayef], "İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Yıllık Kongresi", *Türk Yurdu*, 19 Eylül 1329/2 Ekim 1913, C.3, Sayı 49, s.29.

uçup dağılıveren bir hayal olmasından korkulmalıdır.¹¹³

İkinci Meşrutiyet döneminin önde gelen aydınlarından biri de, şüphesiz, Hüseyin Cahit'tir. Hüseyin Cahit de yeni dönemde köklü bir ıslahata girişmek gerektiğini düşünmektedir, ancak onu çağdaşlarından ayıran en önemli fark, eğitimin her şeyin esası olduğunu düşünmesine rağmen, ıslahatta eğitime değil askerliğe öncelik verilmesi gerektiğini düşünmesidir. Ona göre, yüklü miktarda borç temin edilerek, gerekli bütün alanlarda ıslahat yapmaya çalışmak en doğru hareket olur, fakat ne olursa olsun orduya öncelik verilmelidir. Ona göre, eğitim yerine askerliğe öncelik verilmesi garipsenebilir, ancak yapılacak ıslahatı yerleştirip güçlendirmek askerî açıdan ileri olmaya bağlıdır. Diğer alanlarda yapılacak ıslahatın başarıya ulaşması için ordunun gücü “verimli bir bahçe” olacaktır. Hüseyin Cahit'e göre Balkan Savaşları ıslahatta önceliğin orduya verilmesi gerektiği düşüncesini güçlendirmiştir. Zira der, güçsüz Osmanlı Devleti, Rumeli'de inşa ettiği, yolları, okulları düşmanlara bırakmak zorunda kalmıştır.¹¹⁴

Hüseyin Cahit, eğitimde “yeniden temel atmak” gerektiği kanaatindedir. Ona göre meşrutiyetin yerleşmesi için eğitime büyük iş düşmektedir. Ancak Hüseyin Cahit eğitim alanında yapılacak yeniklerde diğer alanlarda yapılacak olanlara göre daha çok engellerle karşılaşılacağı düşüncesindedir. ıslahatın bir kısmı para ile yapılır, oysa eğitim konusunda tek sorun para değildir, ona göre. Üstelik “muntazam bir usul dairesinde dâimi bir surette çalışmak ve birden bire göze çarpmayacak neticeleri iktifat için her muâhezeye göğüs gererek ekilen tohumu biçmek üzere beklemek” ve bütün bunları yapacak, yapılan işleri istikrarlı bir şekilde yürütecek kimseleri iş başına getirmek gerekmektedir.¹¹⁵

İkinci Meşrutiyet döneminde Osmanlı eğitim teşkilatındaki istikrarsızlık düşünüldüğünde Hüseyin Cahit'in yukarıda, istikrarlı bir idareyi eğitim reformlarını yürütmek için şart gören düşüncesi daha da anlam kazanmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi İkinci Meşrutiyet döneminde, eğitim alanında arzu edilen başarının elde edilememesinin temel sebeplerinden biri de eğitim teşkilatındaki istikrarsızlıktır. Meşrutiyetin başından 1913'e kadar toplam on beş maarif nazırın iş başına geldiğini hatırlamak istikrarsızlığın boyutunu anlamak için yeterlidir.

Hüseyin Cahit'e göre bir ülkenin yeniden dirilmesi, fikri yönden ilerlemesine bağlıdır. Hürriyetin ilanı ile aydınların görevi tamamlanmış değildir, insanları cehaletten kurtarmak gerekmektedir. Bu sebeple, yükseköğretim önemli olmakla birlikte, asıl üzerinde durulması gereken ilköğretimdir. Zaten halkın çoğunluğu köylüdür, o halde ilköğretime ağırlık verilmeli, okullar yaygınlaştırılmalı, eğitimin kalitesi artırılmalıdır, demektedir. Ancak Hüseyin Cahit'e göre, bu konuda başarılı olunamadığı açıktır. Köy mektepleri köylüye, cemaatlara ve mahalline bırakılmıştır ve yeteri kadar önemsenmemektedir. Mevcut Durumun Abdülhamid döneminden bir farkı yoktur ona göre.¹¹⁶ Hâlbuki meşrutiyet idaresinin ve yönetici elitlerin amacı varlık sebepleri olan avamı, köylüyü eğitmektir. Hüseyin Cahit, bu işin ihmale gelmeyeceği kanaatindedir, zira halk istinat

113 Akçuraoğlu Yusuf, “İlmî Terbiye”, *Talebe Defteri*, 16 Kânûn-ı evvel 1329/29 Aralık 1913, Cilt 1, Numara 16, s.265; Şiir ve edebiyat düşkünlüğü konusunda şikâyetçi olan tek kişi Akçura değildir, Beşir Fuat, Şerafettin Mağmumî ve Abdullah Cevdet'in de benzeri fikirleri vardır. Bakınız: Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s.10.

114 Mehmet Fatih Sancaktar, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hâkimiyet Düşüncesinin Gelişimi ve Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2009, s.142.

115 Hüseyin Cahit, “Kitab Tercümesi”, *Yeni Tanin*, 29 Ocak 1910, No.36/505; “Maarif Derdi”, *Tanin*, 23 Kasım 1910, No.800; “Dünkü İstizah”, *Tanin*, 10 Ocak 1911, No.845.

116 Hüseyin Cahit, “Köylüler İçin”, *Tanin*, 13 Mayıs 1910, No.609.

edilen yegâne kuvvettir. Bu sebeple eğitimin temeli olan ilköğretimin parasız ve zorunlu olması gerektiğini söyler. Ona göre, Osmanlı Devleti, kabinelerin, nazırların değişmesiyle değişmeyecek bir eğitim politikası belirlemelidir.¹¹⁷ Ancak Osmanlı Devleti, eğitim sistemini kendi kendine düzeltemezdi Hüseyin Cahit'in düşüncesine göre. Bu yüzden Avrupa örnek alınmalıdır. Hüseyin Cahit, Osmanlıların Batı'yı örnek almadan "bu işin içinden" çıkamayacaklarına inanmaktadır. Bu yüzden Avrupa'ya adam yollanmalı, Avrupa'dan öğretmen getirilmelidir.¹¹⁸

Hüseyin Cahit'e göre Osmanlı eğitim sisteminin en önemli sorunu adam yokluğudur. Zamanın ihtiyaçlarına vâkıf müdürler, öğretmenler olmadıktan sonra dünyanın en iyi programını yapsanız, en iyi eğitim yöntemlerini uygulasanız da bir şeye yaramayacaktır.¹¹⁹ "Maarif Islahatı" yazısında, Avrupa ülkelerinin eğitim yöntemlerini ve mekteplerini incelemek üzere bir heyet kurulmasını teklif etmekte, bu heyetin Fransa Almanya ve İngiltere'deki okulları ayrıntısıyla araştırarak, Türkiye'nin ihtiyaçları çerçevesinde, sil baştan bir maarif nizamnâmesi yapmak amacıyla, maarif nizamnâmelerini mukayese ederek bir ortak metin çıkarmasını tavsiye etmektedir.¹²⁰ Hüseyin Cahit de, tıpkı Prens Sabahattin gibi Anglo-Sakson eğitim sisteminden yana gözükmektedir. Zira Batı ülkelerinin eğitim sistemleri üzerine çeşitli incelemeler yapmak üzere Avrupa'ya gönderilmesini teklif ettiği heyetin Fransız eğitim sisteminden ziyade İngiliz eğitim sistemini incelemesini istemektedir. Çünkü ona göre, Anglo-Sakson eğitim sistemi çocukları hayata daha iyi hazırlamaktadır. Hâlbuki Fransız eğitim sistemi daha çok teoriye dayanmaktadır ve bu eğitim sisteminden geçenler pek çok şey öğrenmelerine rağmen, hayatın gerçekleri karşısında şaşırırlardır.¹²¹

Hüseyin Cahit, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi konusunun çok önemli olduğuna inanmaktadır. Ona göre, Osmanlı maarifi ile Avrupa maarif ve medeniyeti arasında büyük fark vardır. Osmanlılar maarifi her açıdan Avrupa'nın gerisindedir. Bu sebeple, aradaki farkın kapatılması için Avrupa'ya öğrenci gönderilmelidir. Avrupa'nın "tazyik-i rekabeti altında ezilmemek için" diyor, onlar kadar güçlü olmak gerekir. Üstelik Osmanlı ülkesinde yüksek öğrenime devam edilecek kurumlar oldukça yetersizdir. Hüseyin Cahit göre de, bilgi sahibi olmak demek, mektep binası inşa etmek değildir. O da dönemin önde gelen diğer aydınları gibi eğitimde niceliksel büyümeyi niteliğe tercih eden anlayıştan şikâyetçidir. Mektep binası açmakla mesele hallolmaz ona göre, okulları bilim yuvası hâline getirmek için uzun yıllar beklemek ve istikrarlı bir şekilde çalışmak gerekmektedir. Bu yüzden uzun yıllar beklenemeyeceğine göre Osmanlı mektepleri yerine Avrupa'daki yüksek okullar tercih edilmelidir. Ayrıca Hüseyin Cahit göre, Avrupa'ya yüksek öğrenim için gönderilecek öğrenciler öncelikle öğretmen okullarına gönderilmesine dikkat edilmelidir, çünkü Osmanlı ülkesinde eğitimin yaygınlaştırılması için her şeyden önce öğretmene ihtiyaç vardır.¹²² Hüseyin Cahit, görüldüğü üzere, Osmanlı eğitiminin bütün sorunlarına temas etmiş bir aydındır. İlköğretime öncelik verilmelidir düşüncesiyle Satı Bey'e, teoriden çok pratiğe önem veren Anglo-Sakson eğitim anlayışını savunmasıyla Prens Sabahattin, Ethem Nejad ve İsmail Hakkı'ya yaklaşmaktadır. Açıkçası, Hüseyin Cahit gibi yazdıklarıyla İkinci Meşrutiyet dönemine damgasını vurmuş bir

117 Hüseyin Cahit, "Unuttuğuz Vazifeler", *Tanin*, 23 Ekim 1910, No.769.

118 Sancaktar, *age.*, s.144.

119 Hüseyin Cahit, "Maarif Islahatı", *Tanin*, 17 Eylül 1908, No.48.

120 Hüseyin Cahit, "Maarif Islahatı", *Tanin*, 6 Kasım 1908, No.96.

121 Sancaktar, *age.*, s.145.

122 Sancaktar, *age.*, s.146-147.

aydının eğitim-öğretime dair düşüncelerinin başından sonuna kadar hiç değişmediğini iddia etmek mümkün değildir. Bütün insanlar içinde buldukları sosyal çevreden ve siyasi ortamdan etkilenir. Nitekim Osmanlı-Türk aydınları İkinci Meşrutiyet döneminin en önemli olayları olan Balkan Savaşları'ndaki ağır yenilgi ve Müslüman Arnavutların imparatorluktan kopmasından derinden etkilenmişlerdir.¹²³ İkinci Meşrutiyet döneminin başındaki Osmanlılık idealinin yıkılmasında bütün bu gelişmelerin, şüphesiz büyük payı olmuştur. Balkan Savaşları ve Müslüman Arnavutların bağımsızlığı imparatorluğun Türk aydınlarında travmaya sebep olmuş, buna bir de Birinci Dünya Savaşı yıllarında ortaya çıkan Arap isyanlarının şoku eklenmiştir.

Kaynaklar

Sürelî Yayınlar

Düstur, İkinci Tertip, 5. Cilt, s.804-823.

Makaleler

ERKEK Mehmet Salih (2103) "II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/2, s.385-416.

DERİNGİL Selim (2009) "Irakta Şiîliğe Karşı Mücadele: II. Abdülhamid Döneminde Bir Osmanlı Karşı Propagandası Örneği" *Simgeden Millete, II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, s.141-163.

ÇADIRCI Musa (2009) "Cevdet Paşa'nın Medreselerle İlgili Görüşleri", *Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu (9-11 Haziran 1995) Bildirileri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s.79-84.

ÖZTÜRK Cemil (2007) "Osmanlılar"(Eğitim ve Eğitim Kurumları), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 33, Ankara.

ALKAN Mehmet Ö. (2000) "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri, 1839-1924", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Derleyenler: Halil İnalçık-Şevket Pamuk, TC. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

KEKLİK Ebubekir (2018) "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Tartışmaları: Ziya Gökalp, Milli Terbiye ve Satı Bey [el-Husrî]", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Nisan, Cilt 9, Sayı 1, s.47-69.

HANIOĞLU Şükrü (2006) "Dindar Bir Dinsiz Ya Da Dinsiz Bir Dindar: Doktor Abdullah Cevdet ve Türk Toplumunu", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset, Tarih*, içinde, Bağlam Yayınları, İstanbul, s.57-63.

GÜNDÜZ Mustafa (2007) "Abdullah Cevdet'in Eğitim Görüşleri ve İçtihad Dergisinde Bazı Eğitim Sorunları", *Milli Eğitim*, Sayı 176, Güz, s.149-168.

SOMEL Selçuk Akşin (2008) "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C.1, *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul..

123 Balkan savaşlarının Osmanlı aydınlarının eğitim-öğretim hakkındaki düşüncelerine etkileri için bakınız: Yahya Akyüz, "Eğitim Alanında Aydınların Eleştirisi ve Balkan Savaşları", *Tarih ve Toplum*, Ağustos 2002, Cilt 38, Sayı 224, 390-394.

- Samizâde Süreyya, [Berkem], (1330) “Bizde Aile Hayatı, *İçtihad*, 29 Mayıs, No.108.
- Ahmet Agayef, (1911) “Terbiye-i Milliye” *İçtihad*, Üçüncü Sene, N: 67, 15 Temmuz, s.782-786.
- Abdullah Cevdet, (1330) “Şemsü’l-Maarif Mektebi”, *İçtihad*, 23 Teşrin-i Evvel, No.120.
- Fazıl Ahmet, (1327) “Mekteb-i İbtidâî ve Terbiye-i Siyâsiye”, *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, 15 Kânun-ı evvel, sene: 2, No:17, Matbaa-i Amire, İstanbul, s.192-193.
- Fazıl Ahmet, (1913) “Terbiye’de İnkılâb”, *Sabah*, 12 Mayıs.
- Edhem Nejad, (1327) “Terbiye-i Umumiyyede Noksanlık Var” *Sırat-ı Müstakim*, adet 177, 12 Kânun-ı sâni, C.7.
- Edhem Nejad, (1327) “Dağlı, Bayırlı, Ovalı, Yaylalı Olmalıyız I”, *Yeni Fikir*, C.III, Sayı 19, s.587-593.
- Edhem Nejad, (1327) “Dağlı, Bayırlı, Ovalı, Yaylalı Olmalıyız II”, C.III, Sayı 20, s.119-124.
- Edhem Nejad, (1327) “Mekteplerde Canlı, Ateşin Hayat İsteriz”, *Yeni Fikir*, C. III, Sayı 14, s.427.
- Edhem Nejad, (1327) “Köylerde Leyli Mektebler” *Yeni Fikir*, Yıl: 1, Sayı: 215, Kânun-ı sâni, s.49-53.
- Kılıçzade Hakkı, (1329) “Kadınlar ve Mekatib-i İbtidaiye Muallimleri”, *İçtihad*, No: 10, 3 Nisan. s.1310-1312.
- HANİOĞLU Şükrü (1992) “Batılılaşma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, s.182-186.
- Mahmud Sadık, (1329) “Pak Bir Hüviyet, Sağlam Bir Fıtrat”, *İçtihad*, 19 Kânun-ı Evvel, No: 85, s.1872.
- AYKAÇ Kemal (1976) “İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu’nun Hayatı ve Faaliyetleri”, *DTCF Felsefe Araştırmaları Dergisi*, C. XI, Ankara, s.165-190.
- İsmail Hakkı, (1339) “İbtidailerin Islahı Hakkında 19 Kânun-ı Evvel 334 Tarihiyle Mülga Maarif Nezaretine Verilen Layiha Suretidir”, *Maarif Hakkında Layihalar I*, Maarif Vekâleti, Matbaa-i Amire, İstanbul, s.79-88.
- İsmail Hakkı, (1333) “Müstahsil Terbiye İçin”, *Muallim*, (Ayda Bir Çıkar Muallimler Mecmuasıdır) C. I, Sayı 8, 1 Mart, s.242-245.
- İsmail Hakkı (1329) “Şemsü’l-Mekâtib Mektebinin Tevzi’-i Mükâfâtı”, *Talebe Defteri*, Birinci sene, No: 5, 18 Temmuz, s. 65-67.
- İsmail Hakkı, (1329) “Terbiyede İnkılab Lazım”, *Yeni Fikir*, C.II, Sayı 12, Haziran.
- TOZLU Necmettin, (2015) “İsmail Hakkı Baltacıoğlu”, *Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşünürleri-Cumhuriyet’ten Günümüze Bilimsel Felsefi Düşünce Temsilcileri*, Cilt 4-A, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, s.2336.
- ÜSTEL Füsun (2008) “II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, C.1, *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

UYANIK Ercan (2009) “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim: İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Eğitim Politikaları (1908-1918)”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 42, Sayı 2.

Halide Edip, “Selim Sırrı Bey’e” *İçtihad*, No: 96 s.2152.

M. Şemseddin [Günaltay], “Talim ve Terbiye Meselesi”, *Sebilü’r-Reşad*, 4 Şaban 1330/5 Temmuz 1328/18 Temmuz 1912, Cilt 1-8, Aded 20-202, s.379-380.

M. Şemseddin [Günaltay], “Talim ve Terbiye’de Mektebler”, *Sebilü’r-Reşad*, 2 Ramazan 1330/2 Ağustos 1328/15 Ağustos 1912, C.1-8, Aded 24-206, s.460-462.

ERGÜN Mustafa (2008) “Prens Sabahattin Bey’in Eğitim Üzerine Düşünceleri”, *Kuramsal Eğitimbilim*, 1 (2), 1-9.

GÜNGÖR ERGAN Nevin, (2015) “Prens Sabahaddin”, *Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşünürleri-Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri*, Cilt 1, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, s.509-527.

KAVCAR Cahit (1972) “Tevfik Fikret’in Eğitimciliği ve Yeni Mektep”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 3, Ankara, s.111-136.

M. Rahmi, “Yeni Mekteb’ler”, *Türk Yurdu*, 5 Mayıs 1332, C.10, Sayı 109, s.71-74.

“Türkçe Kitabet Dersi Mekteplerimizde Ne Haldedir?” *Talebe Defteri*, C.1, No.22, s.353.

“Türkçe Kitabet Dersi Mekteplerimizde Ne Haldedir II?”, *Talebe Defteri*, C.1, No.23, s.369-371.

İNAN M. Rauf (1954) “İsmail Mahir Efendi’nin Osmanlı Meclisindeki Konuşması”, *Köy ve Eğitim*, Aralık 1954, s.135-140.

GÖNENÇ Senem (2013) “Kastamonu Mebûsu İsmail Mahir Efendi’nin Eğitime Dair Görüşleri” *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 205.

Celal Nuri [İleri], “Hüseyin Rahmi”, *Âtî*, 13 Kânun-ı sâni 1334.

Celal Nuri [İleri], “Darü’l-Fünûn Tâlebâtı ve Talebesi”, *Âtî*, 25 Eylül 1334.

Ruşen Zeki, “Bizde Hareket-i Nisvan”, *Nevsal-i Millî*, Birinci sene, Dersaadet 1330, s.344-352.

DOĞAN İsmail (2001) “Tanzimattan Cumhuriyete Kadın Eğitimi Düşüncesinin Gelişimi” *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 34, Sayı 1, Ankara.

ALKAN Mehmet Ö. (2009) “Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, C.I, *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

KÖSOĞLU Nevzat (2015) “Yusuf Akçura”, *Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşünürleri-Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri*, C.1, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, s.485-507.

Nâfi Atuf, “Maarifimiz Hakkında”, *Türk Yurdu*, 19 Mayıs 1332/1 Haziran 1916, C. 5, Sayı 110.

A.Y. [Ahmed Agayef], “İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin Yıllık Kongresi”, *Türk Yurdu*, 19 Eylül 1329/2 Ekim 1913, C.3, Sayı 49.

Akçuraoğlu Yusuf, “İlmî Terbiye”, *Talebe Defteri*, 16 Kânûn-ı evvel 1329/29 Aralık 1913, Cilt 1, Numara 16.

Hüseyin Cahid, “Köylüler İçin”, *Tanin*, 13 Mayıs 1910, No.609.

AKYÜZ Yahya (2002) “Eğitim Alanında Aydınların Eleştirisi ve Balkan Savaşları”, *Tarih ve Toplum*, Ağustos, Cilt 38, Sayı 224, 390-394.

“Mekteplerde Askerlik”, *Yeni Fikir*, C.III, Sayı 20, 15 Mart 1330/28 Mart 1914, s.646.

Hasan Sermed, “Adam Yetiştirmek”, *İçtihad*, 12 Ağustos 1330, No. 17, s.313.

Nüzhet Sabit, “Alfabe Meselesi”, *Muallim*, No.19, 15 Şubat 1334, 665-668.

Nüzhet Sabit, “Alfabe Meselesi II”, *Muallim*, No.21, 15 Nisan 1334, s.743-756.

Hüseyin Cahid, “Maarif Islahatı”, *Tanin*, 17 Eylül 1908, No.48.

Hüseyin Cahid, “Maarif Islahatı”, *Tanin*, 6 Kasım 1908, No.96.

Satı’, “Terbiye-i Âvâm İçin”, *Tasvir-i Efkâr*, 30 Temmuz 1909.

Hüseyin Cahid, “Kitab Tercümesi”, *Yeni Tanin*, 29 Ocak 1910, No.36/505; “Maarif Derdi”, *Tanin*, 23 Kasım 1910, No.800;

Hüseyin Cahid, “Unuttuğumuz Vazifeler”, *Tanin*, 23 Ekim 1910, No.769.

Hüseyin Cahid, “Dünkü İstizah”, *Tanin*, 10 Ocak 1911, No.845.

Mehmed Zeki, “Vekâyi-i İktisâdiye ve Mâliye”, *Âlem*, 18 Temmuz, 1330, No.110.

Bedii Nuri (1909) “Tatbikat Mektepleri”, *Sabah*, 7 Ağustos.

M. Ziya (1908) “Mekteblerimiz”, *Serbesti*, 18 Aralık.

Tezler

KEKLİK Ebubekir (2018) *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Eğitimi: Problemler, Tartışmalar, Teklifler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

Kitaplar

ADIVAR Halide Edip (2014) *Mor Salkımlı Ev*, Can Yayınları, İstanbul, Ağustos 2014.

AKYÜZ Yahya (2013) *Türk Eğitim Tarihi, M.Ö. 1000-M.S.2013*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara.

AYAS Nevzat (1948) *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi-Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.

BALTACIOĞLU İsmail Hakkı (1329) *Talim ve Terbiye’de İnkılâb*, Kütüphane-i İslam ve Askeri, İstanbul.

BALTACIOĞLU İsmail Hakkı (1933) *Mürebbilere*, İstanbul.

BALTACIOĞLU İsmail Hakkı (1998) *Hayatım*, Yayına Hazırlayan, Ali Y. Baltacıoğlu,

Dünya Yayınları, İstanbul.

BERKES Niyazi (2003) *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

BİNBAŞIOĞLU Cavit (2014) *Başlangıcından Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Anı Yayıncılık, Ankara.

Celal Nuri [İleri] (1331) *Kadınlarımız-Umumiyeti İtibariyle Kadın Meselesi Tarihi-Müslüman Türk Kadınları*, Matbaa-i İctihad, İstanbul.

Celal Nuri [İleri] (1331) *Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye*, İstanbul.

Celal Nuri [İleri], (1327) *1327 Senesinde Selanik’de Münakid İttihad ve Terakki Kongresine Takdim Olunan Muhtıradır*, Müşterekü’l-Menfa’a Osmanlı Matbaası, İstanbul.

Cevdet Paşa (1991) *Tezakir 40-Tetimme*, Yayınlayan: Cavit Baysun, TTK Basımevi, Ankara.

DERİNGİL Selim (2014) *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi “1876-1909”* Doğan Kitap, İstanbul..

Emrullah Efendi (1330) *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin 1327 Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasî Programa Dâir İzâhnâme*, Kostantniyye.

ERGİN Osman Nuri (1977) *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San’at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*, C.3-4, Eser Matbaası, İstanbul.

ERGÜN Mustafa (1996) *II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketleri 1908-1914*, Ankara.

GEORGEON François (2013) *Osmanlı Türk Modernleşmesi*, içinde, Çeviren, Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

GÜNDÜZ Mustafa (2007) *II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları, İctihad, Sebülür’r-Reşad ve Türk Yurdu’nda Toplumsal Tezler*, Lotus Yayınevi, Ankara.

GÜNDÜZ Mustafa (2010) *Osmanlı Mirası Cumhuriyet’in İnşası (Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar)*, Lotus Yayınevi, Ankara.

GÜNDÜZ Mustafa (2012) *Eğitimci Yönüyle Ahmet Cevdet Paşa*, Doğu-Batı Yayınları, Ankara.

HANİOĞLU Şükrü (1981) *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul.

İbrahim Temo (1987) *İbrahim Temo’nun İttihad ve Terakki Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul.

KAFADAR Osman (2006) *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, İstanbul.

KAVCAR Cahit (1982) *Edebiyat ve Eğitim*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara.

KURNAZ Şefika (1991) *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara.

Namık Ekrem (1327) *Anadolu’da Bir Cevalân, Birinci Kısım Anadolu’ya Doğru*, Necm-i İstikbâl Matbaası İstanbul.

OKAY Cüneyd (2001) *Bir Meşrutiyet Aydını Selim Sabit, Hayatı-Kişiliği-Fikirleri*, Akçağ,

Ankara.

Ömer Seyfeddin (tarihsiz) *Mekteb Çocuklarında Türklük Mefkûresi*, Çocuklar Dünyası Neşriyatından, Aded 19..

Ömer Seyfettin (1993) *Türklük Üzerine Yazılar*, Derleyen ve hazırlayan: Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Prens Sabâhâddîn (1999) *Türkiye Nasıl Kurtulabilir? ve İzah'lar*, Yayına Hazırlayan, Fahri Unan, Ayraç Yayınevi, Ankara.

SAFA Peyami (1993) *Türk İnkılâbına Bakışlar*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

SAKAOĞLU Necdet (2003) *Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

SANCAKTAR Mehmet Fatih (2009) *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hâkimiyet Düşüncesinin Gelişimi ve Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.

Satı (1326) *Layihalarım*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul.

TEKELİ İlhan-İLKİN Selim (1999) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşum ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Tevfik Fikret (1325) *Yeni Mekteb*, İstanbul.

Tüccarzâde İbrahim Hilmi (1329) *Maarifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz, Felaketlerimizin Esbabı*, Kütüphane-i İslam ve Askeri, Dersaadet.

ÜLKEN Hilmi Ziya (2001) *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul.